ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Πρεβεζάνικα Χρονικά

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 57-58 (2021)

"Ανδρίτσο λέγαν το δεντρί/Ανδρούτσο το κλωνάρι". Από τον κλεφταρματολισμό στην Επανάσταση του 1821. Ιστορικά γεγονότα και απεικονίσεις

Βαγγέλης Αυδίκος

doi: 10.12681/prch.35811

Copyright © 2023, Ομότιμος καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Άδεια χρήσης Creative Commons Αναφορά 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αυδίκος Β. (2024). "Ανδρίτσο λέγαν το δεντρί/Ανδρούτσο το κλωνάρι". Από τον κλεφταρματολισμό στην Επανάσταση του 1821. Ιστορικά γεγονότα και απεικονίσεις . *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, 117–176. https://doi.org/10.12681/prch.35811

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** EKT | **Πρόσβαση:** 24/01/2026 19:05:02

Βαγγέλης Αυδικος

«Ανδρίτσο λέγαν το δεντρί / Ανδρούτσο το κλωνάρι»[1] *Από τον κλεφταρματολισμό στην Επανάσταση του 1821 Ιστορικά γεγονότα και απεικονίσεις*

Η σχέση μου με τον Οδυσσέα Ανδρούτσο συμβαδίζει με τον βίο του ανδριάντα του στην Πρέβεζα, που χρονολογείται από το 1967, τότε που στήθηκε στην ορφανή πλατεία, δίπλα από τη θάλασσα. Με άλλα λόγια, ο Ανδρούτσος αποτέλεσε συστατικό στοιχείο της σχέσης μου με την πόλη· από τα πρώτα γυμνασιακά χρόνια ώς την τρίτη δεκαετία του 21ου αιώνα. Μαζί με το άγαλμα που οργάνωνε τον χώρο της πλατείας, υπόμνηση της ιστορικής σχέσης του Οδυσσέα με την πόλη, ήταν και η ενημερωτική στήλη, επιτοιχισμένη στην εξωτερική επιφάνεια του σπιτιού.

Η επιτοίχια στήλη και ο ανδριάντας λειτουργούσαν ως δύο σφιγκτήρες που δεν επέτρεπαν να λησμονηθεί ο Ανδρούτσος ως αγαλμάτινος κάτοικος της πόλης, όπως και οι αρμοί της σχέσης τους. Κατεβαίνοντας την οδό Γυμνασιάρχη Χρήστου Κοντού –Βασιλέως Γεωργίου Α΄, ώς τις αρχές της δεκαετίας του 1980 που μετονομάστηκε– είτε κάνοντας τη «βόλτα» αρχικά στην οδό Σπηλιάδου ή πίνοντας τον καφέ την ώρα που ο γιος έπαιζε στην πλατεία, ο Οδυσσέας σταδιακά μετουσιώθηκε σε συστατικό στοιχείο της τοπικότητάς μου, μαζί με τον Καρυωτάκη και την ίδια την πόλη. Ο αρματολός/οπλαρχηγός Ανδρούτσος, από τη μια μεριά, και ο ποιητής του ευκαλύπτου Καρυωτάκης, από την άλλη, εγκαταστάθηκαν στη μνήμη μου ως σύμβολα μιας διαμορφούμενης προσωπικής σχέσης, η οποία οργανώθηκε γύρω από δυο βασικούς άξονες: την ιστορία και τη λογοτεχνία.

Αυτή η σχέση διαχύθηκε στο μυθιστόρημά μου *Οι τελευταίες πεντάρες*,[2] στο οποίο συνδέεται η σύγχρονη τοπική ιστορία (τα γεγονότα της Παργινόσκαλας, τον Σεπτέμβριο 1944) με την αγαλμάτινη αναπαράσταση του Οδυσσέα στην ομώνυμη πλατεία του. Γράφεται για τις συνθήκες εγκατάστασης: «Το 1966, ο γλύπτης δέχτηκε παραγγελία από μια πόλη, για την κατασκευή ενός αγάλματος του Γεώργιου Καραϊσκάκη (σύμφωνα με άλλη εκδοχή του Μάρκου Μπότσαρη). Ο καλλιτέχνης κατασκευάζει το άγαλμα, αλλά το έργο του δεν γίνεται δεκτό από τους τοπικούς άρχοντες, καθώς παρουσίαζε πρόβλημα στατικότητας και ο γλύπτης για να το λύσει, τοποθέτησε κάτω από τη φουστανέλα, αυτό το υποστύλωμα που μοιάζει με πόδι.

---

[1] Δάνειο από το ποίημα του Α. Σκιαθά «Ωδή στον λεύτερο Δυσσέα» (Σκιαθας 2016, 115-116).

[2] Αυδικος 2016.

Έτσι, αυτό το άγαλμα-εξάμβλωμα, κατέληξε άδοξα σε μια αποθήκη. Όχι για πολύ όμως... Μόλις εκδηλώθηκε ενδιαφέρον για την ανέγερση ανδριάντα του Ανδρούτσου, με την ευκαιρία της μεταφοράς των οστών του στην Πρέβεζα, το αποτυχημένο κατασκεύασμα αφού ξεσκονίστηκε και "ψαλιδίστηκαν" λίγο τα... μουστάκια του (ο Καραϊσκάκης τα είχε κάπως... μεγάλα), έλαβε το όνομα "Οδυσσέας Ανδρούτσος" και όδευσε προς την Πρέβεζα, όπου κι έγινε τελικά δεκτό. Τα αποκαλυπτήρια έγιναν το καλοκαίρι του 1967 και παρέστησαν οι βασιλείς αλλά και εκπρόσωποι των πραξικοπηματιών που είχαν καταλάβει την εξουσία από τον Απρίλιο του 1967».[3]

Ένιωσα, παρ' όλα αυτά, να αμφισβητείται αυτή η σχέση με αφορμή την επιστημονική ευθύνη που είχα για την πρόταση και την υλοποίηση ενός συνεδρίου με θέμα «Ο Ιωάννης Κωλέττης και η εποχή του», που διοργανώθηκε στην Πρέβεζα (15 και 16 Οκτωβρίου 2021).[4] Η αναγγελία του συνεδρίου προκάλεσε αντιδράσεις αλλά και δημόσιο διάλογο στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Αναπτύχθηκε μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα συζήτηση, στην οποία εμφανίζονται βασικά στοιχεία της δημόσιας ιστορίας, όπως και η συνάντηση του επιστημονικού λόγου με την ανιστόρηση μελών της τοπικής κοινότητας. Στο παρόν άρθρο ενδιαφέρει ό,τι σχετίζεται με τον Οδυσσέα Ανδρούτσο.

Γράφει ο Γιάννης Ρέντζος, σε τοπική εφημερίδα της Πρέβεζας:[5] «Σκοπός του δικού μου προσυνεδριακού αυτού σημειώματος είναι να τοποθετηθώ ως Πρεβεζάνος σε σχέση με την ανησυχία που δημιουργεί η ανάδυση της εμβληματικής αυτής συρρακιώτικης φυσιογνωμίας, του Ι. Κωλέττη, ως όνομα και ιδέα, στο χώρο της Πρέβεζας. Χρησιμοποιώ εδώ τον όρο "χώρος" με την πιο αφηρημένη και συμβολική σημασία. Βέβαια, και ο πρεβεζάνικος χώρος, με τη συνηθισμένη γεωγραφική σημασία, έχει λάβει και αυτός μέρος στην προβολή του συρρακιώτη πολιτικού –πρώτου συνταγματικού πρωθυπουργού της χώρας μας– με το στήσιμο της προτομής του στον ανοιχτό χώρο του Μουσείου Συρρακιωτών, στη Λεωφόρο Ειρήνης (...). Φτάνουμε έτσι στο καίριο ερώτημα: Υπάρχει, αλήθεια, κάποιο "ζήτημα Κωλέττη"; Εγώ, δεν το κρύβω, το δέχομαι σαν "ζήτημα Πρέβεζα – Κωλέττης", δηλαδή, αν θέλετε, "Ανδρούτσος – Κωλέττης" (...). Τελειώνοντας, δεν διστάζουμε να το πούμε: αισθανόμαστε πως ο χώρος και η ιστορία της Πρέβεζας γίνονται στοιχεία εργαλειοποίησης για την προβολή του ονόματος του Ιωάννη Κωλέττη. Ούτε λίγο, ούτε πολύ, σαν να μιλάνε για σκοινί στο σπίτι του κρεμασμένου! Πώς αλλιώς να το πούμε; Σαν να περιφρονήθηκε η Πρέβεζα».[6]

Ο αρθρογράφος (Ρέντζος) εισάγει μερικές βασικές έννοιες που ανιχνεύονται

---

[3] Αυδικος 2016, 80-81.

[4] Πρωτοβουλία του Συνδέσμου Συρρακιωτών Πρέβεζας και συνδιοργάνωση από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, την Περιφέρεια Ηπείρου / Περιφερειακή Ενότητα Πρέβεζας και τους Δήμους Πρέβεζας και Βορείων Τζουμέρκων.

[5] Στη συνέχεια αναρτάται στο ιστολόγιό του dimosioshoros.

[6] Ρεντζος 2021, 11. Στη συνέχεια αναρτάται στο ιστολόγιό του dimosioshoros.

τακτικά στις σπουδές για τη μνήμη αλλά και τη δημόσια ιστορία:[7] α) ο χώρος ως γενική έννοια αλλά και ως έκφραση της πρεβεζάνικης τοπικότητας· β) το ζήτημα Κωλέττη ως διπλή συζυγία: Πρέβεζα – Κωλέττης και Ανδρούτσος – Κωλέττης· γ) ο εντόπιος λόγιος· δ) η εργαλειοποίηση της Πρέβεζας ως τόπου και ε) μια τρίτη συζυγία (Πρεβεζάνοι – Συρρακιώτες), σχετική με την άσκηση εξουσιαστικού λόγου για την ένταξη στην εντοπιότητα.

Ο Ρέντζος, αξιοσέβαστος στην πόλη, με παρουσία ερευνητική στον δημόσιο χώρο αλλά και διδακτική σε πανεπιστημιακά ιδρύματα, ουσιαστικά χρησιμοποιεί τα εργαλεία των σπουδών της μνήμης, για να διατυπώσει άποψη για ένα ιστορικό πρόσωπο, όπως ο Κωλέττης, με όρους μικροϊστορίας και δημόσιας ιστορίας.

Όλα όσα επιχειρηματολογεί εγκιβωτίζονται στην έννοια του δημόσιου χώρου, ο οποίος εργαλειοποιείται, προκειμένου να διατυπωθεί ένας επιστημονικός λόγος για πολιτικό πρόσωπο της Επανάστασης του 1821 –αλλά και της μετεπαναστατικής περιόδου. Συμφωνώ με την άποψη για τη λειτουργία του δημόσιου χώρου (πλατείες, αίθουσες εκδηλώσεων και δημοτικών συμβουλίων, αλλά και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης και κοινωνικών δικτύων κ.λπ.) ως λυδίας λίθου για την ανεκτικότητα και την πολυμορφικότητα μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Το έχει διατυπώσει με σαφή τρόπο ο Habermas,[8] ο οποίος φανταζόταν μια σύγχρονη κοινωνία, της οποίας οι πολίτες θα μπορούσαν να συζητήσουν τα όποια θέματα μέσα στο πλαίσιο της δημοκρατικής ανεκτικότητας και με προϋπόθεση τον δημιουργικό διάλογο, πέρα από στερεότυπα. Πρόκειται για τη συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας ως αδιαπραγμάτευτης προϋπόθεσης για τη συνάντηση στον δημόσιο χώρο.

Ο Habermas ήταν προσγειωμένος. Κατανοούσε ότι η επιθυμία του συνιστούσε ένα κοινωνικό και πολιτικό πρόταγμα για τις αστικές δημοκρατίες. Παράλληλα, διαπίστωσε πρώιμα, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, παρατηρώντας τα όσα συνέβαιναν στις ΗΠΑ, που εμφανίζονταν ως προχωρημένη έκφραση της δημοκρατικής κοινωνίας, ότι η έλλογη συζήτηση πνιγόταν από τις θυμωμένες και στερεοτυπικές αντιδράσεις.

Αυτό συνέβη και στην περίπτωση του Κωλέττη. Οι αντιδράσεις οργανώθηκαν με όρους προσβολής στα εντόπια σύμβολα. «Η Πρέβεζα δεν τίμησε τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, διοργανώνει όμως συνέδριο για τον Ι. Κωλέττη», ήταν ο τίτλος κειμένου σε δημοσιογραφικό ιστολόγιο της πόλης, σχολιάζοντας και την απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου Πρέβεζας να συμμετέχει στη διοργάνωση του συνεδρίου για τον Κωλέττη.[9]

Ο Ανδρούτσος, λοιπόν, γίνεται το πεδίο, καθώς ο διατυπωθείς τοπικός λόγος –αλλά και ο υπόρρητος– εκφράζεται συναισθηματικά και με αφετηρία τα στερεοτυπικά σχήματα, τα οποία συνήθως εμπεριέχουν θραύσματα ιστορικής αλήθειας. Είναι πραγματικότητα η δολοφονία του Ανδρούτσου, για την οποία κατηγορείται

---

[7] Nora 1989.

[8] Habermas 1989.

[9] Σολδατου 2021.

ως ηθικός αυτουργός ο Κωλέττης. Ωστόσο, το πρόβλημα είναι κατά πόσο η κατανόηση του παρελθόντος μπορεί να προσκρούει στην ηθικολογική προσέγγιση των πρωταγωνιστών.[10] Τα συνέδρια –αλλά και η επιστημονική αρθρογραφία– δεν είναι αίθουσα δικαστηρίου. Επιχειρούν, αντίθετα, να κατανοήσουν τα πρόσωπα και τις δράσεις τους, εγκιβωτισμένα στην εποχή τους.

Η Πρέβεζα ως τόπος των Ανδρούτσων

«Η Πρέβεζα έχει αναδείξει λαϊκούς αγωνιστές του 21. Έχουμε πρόσφατο παράδειγμα τον Οδυσσέα Ανδρούτσο και από την πολύχρονη θητεία μου στο Δημοτικό Συμβούλιο δεν έχει γίνει μία εκδήλωση για αυτόν τον λαϊκό ήρωα. Όχι συνέδριο, έστω μια διάλεξη. Τι έκανε αυτός; Πού πολέμησε; Γιατί πολέμησε; Πώς βρέθηκε κάτω από την Ακρόπολη. Από τη μεριά μας υπάρχει μια επιφυλακτικότητα σε όλο αυτό το εορταστικό κλίμα που έχει δημιουργηθεί».[11] Το απόσπασμα εκφωνήθηκε στο Δημοτικό Συμβούλιο Πρέβεζας από τον Σταύρο Αμάραντο, κατά τη συζήτηση της πρότασης για οικονομική ενίσχυση του συνεδρίου για τον Κωλέττη, με αφορμή τη διακοσιοστή επέτειο της Επανάστασης του 1821. Με τη συζήτηση επικυρώνεται ένας έμμεσος διάλογος που διεξήχθη στο πλαίσιο της δημόσιας ιστορίας με επίδικο τόσο την εθνική όσο και την τοπική ταυτότητα.[12]

Στην εποχή μας, που χαρακτηρίζεται από την ταχύτητα της διάδοσης μιας άποψης αλλά και την πλημμυρική έκτασή της, η δημόσια ιστορία, δηλαδή ο λόγος των μη ειδικών, αποκτά οργανωμένη παρουσία και δυναμική μέσα από τις έντυπες εφημερίδες αλλά κυρίως μέσα από διαδικτυακούς τόπους και τα υπόλοιπα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Ως αποτέλεσμα αυτού, ο λόγος της δημόσιας ιστορίας, των μελών ενός μαζικού ακροατηρίου που σχολιάζει ή εκδίδει ανακοινώσεις, αναλαμβάνει την υπεράσπιση του κυρίαρχου ιστορικού λόγου, όπως αυτός διαμορφώθηκε με πολλαπλούς τρόπους. Οι ιστορίες που προβάλλονται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης καθιστούν πολύ δημοφιλή την ενασχόληση με το παρελθόν και συχνά αυτό γίνεται με αφετηρία την ανάγκη του παρόντος, είτε αυτό συνδέεται με την υποστήριξη μιας μονοφωνικής ενότητας είτε με την υποστήριξη ότι η ενότητα συντίθεται από αντιθέσεις και πλουραλισμό.[13]

Επιστρέφοντας στην ομιλία του Σταύρου Αμάραντου, επικεφαλής της δημοτικής παράταξης «Λαϊκή Συσπείρωση» στο Δημοτικό Συμβούλιο Πρέβεζας, ο λόγος

---

[10] Halbwachs 1980.

[11] Σολδατου 2021.

[12] Ó Tuathaigh 2014, 138.

[13] Άποψη που περιλαμβάνεται στο άρθρο μου «“Εδώ τελειώνει ο μύθος κι αρχίζει η Ζωή”. Απεικονίσεις Ι. Κωλέττη», που θα συμπεριληφθεί στα υπό έκδοση *Πρακτικά* του συνεδρίου «Ο Ιωάννης Κωλέττης και η εποχή του».

του οργανώνεται γύρω από την επιφυλακτικότητά του για το «εορταστικό κλίμα» για το 1821 με αφορμή το συνέδριο. Πρόκειται για μια διαφορετική οπτική σε σχέση με τη μνημονική τελετουργία. Έτσι κι αλλιώς οι μνημόσυνες τελετές[14] και οι επέτειοι λειτουργούν ως έδαφος για τη διερεύνηση των διαφορετικών απόψεων, συλλογικών φορέων ή ατόμων, που εκφράζονται δημοσίως διεκδικώντας την παρουσία τους δίπλα ή και κόντρα στον επιστημονικό λόγο. Κι έτσι, μέσα απ' αυτόν τον διάλογο αναδεικνύεται η διαδικασία της διαμόρφωσης της πολιτιστικής μνήμης και κατά συνέπεια το πώς αυτή τροφοδοτεί την τοπική και την εθνική ταυτότητα.[15]

Ο προαναφερθείς ομιλητής θίγει, έμμεσα, ένα βασικό θέμα στις σπουδές της συλλογικής μνήμης. Η ένστασή του εστιάζεται στην πολυστρωματική υπόσταση της ταυτότητας, είτε τοπικής είτε εθνικής. Αναδεικνύει, με τον τρόπο του, ότι η εντοπιότητα δεν είναι γραμμική, αλλά συντίθεται και διαφοροποιείται σε διάφορα σημεία. Προφανώς, δεν είναι ομοιογενής μια ταυτότητα, κι όταν επιχειρείται η αμφισβήτηση μιας έκφανσης της τοπικότητας, τότε αναδύεται στην επιφάνεια η συγκρουσιακή σχέση με επίδικο τη διαχείριση της τοπικότητας.

Αυτό συμβαίνει με την αντιθετική προβολή του Οδυσσέα Ανδρούτσου στην εντοπιότητα της Πρέβεζας, επιβεβαιώνοντας τις επιφυλάξεις για τις αδυναμίες που ενυπάρχουν στη δημόσια ιστορία: αναχρονισμός, τοποκεντρικότητα και παροντισμός.[16] Με άλλα λόγια, προβάλλονται δυο πρόσωπα (Ανδρούτσος – Κωλέττης), που έδρασαν πριν από διακόσια χρόνια, στο παρόν μιας εντοπιότητας (της Πρέβεζας). Διατυπώνονται απόψεις για την τοπικότητα, οι οποίες την εμφανίζουν ως κάτι το συμπαγές και έξω από το ιστορικό πλαίσιο που θα μπορούσε να διαφωτίσει τις αλλαγές που έχουν επισυμβεί.

Η βιωματική σχέση: στην Πρέβεζα ξεχείμασα

Η σχέση, λοιπόν, των Ανδρούτσων με την Πρέβεζα ξεκίνησε τον 18ο αιώνα, συνεχίστηκε τον 20ό, με την τοποθέτηση του ανδριάντα του Οδυσσέα στην πλατεία και την επιτοίχια πλάκα στο σπίτι του, και κορυφώνεται με την ευκαιρία της επετείου των 200 ετών αλλά και του συνεδρίου για τον Κωλέττη. Ωστόσο, η σχέση αυτή μπορεί να οργανωθεί σε δύο ενότητες: στην πρώτη η σχέση των Ανδρούτσων είναι βιωματική, ενώ στη δεύτερη είναι διαμεσολαβημένη από τους σύγχρονους κατοίκους της Πρέβεζας.

—Ανδρούτσο μ', πού ξεχείμασες το φετεινό χειμώνα
που ήταν τα χιόνια τα πολλά και τα βαριά χαλάζια;

---

[14] Confino 2011, 38.
[15] Doss 2011, 27.
[16] Confino 2011, 43.

—Στην Πρέβεζα ξεχείμασα, στα φράγκικα καράβια
κι είχα συντρόφους διαλεχτούς κι όλο Ξηρομερίτες.[17]

Το δημοτικό τραγούδι ανήκει στον κύκλο των τραγουδιών για τον περίφημο κλέφτη Ανδρίτσο, τον πατέρα του Οδυσσέα. Το βασικό σημείο, το σχετιζόμενο με το θέμα, εστιάζεται στην παρουσία της Πρέβεζας ως τόπου που συνδέεται με τη ζωή και τη δράση των Ανδρουτσαίων, και το είδος της σχέσης τους με την Πρέβεζα, το οποίο διαμορφώθηκε τον 19ο αιώνα στο πλαίσιο της συμπεριφοράς της κλεφτουριάς εκείνης της εποχής.

Η Πρέβεζα, συνεπώς, είναι τόπος συμπληρωματικός προς τον κύριο τόπο της κλέφτικης δραστηριότητας. Λειτουργεί ως τόπος ασφάλειας και προστασίας από την ανελέητη καταδίωξη της οθωμανικής εξουσίας, η οποία επεδίωκε να εξουδετερώσει, με φυσική εξόντωση ή τουρκοπροσκύνημα, τους κλέφτες της εποχής εκείνης· μια προσπάθεια που εντάθηκε στα χρόνια του Αλή πασά.[18] Ο πατέρας του Ανδρούτσου γεννήθηκε στους Λιβανάτες, χωριό της Φωκίδας, κοντά στην Αταλάντη·[19] ακολουθώντας ένα πιθανό οικογενειακό πρότυπο αντέδρασε στην υπάρχουσα κατάσταση επιλέγοντας να ζήσει στο βουνό. Τόπος του, λοιπόν, είναι το βουνό, όλα τα βουνά που του διασφαλίζουν τη δυνατότητα της επίθεσης σε μουσουλμάνους –αλλά και σε χριστιανούς ενίοτε– με σκοπό να επιβιώσει και να συνεχίσει τη δράση του.

α.
Έλαχ' ημέρα βροχερή, και νύχτα χιονισμένη,
π' ευρέθη Ανδρίτσος στα νησιά, πάνω σταις μέσα λίμναις.
Κι ο Μουτσανάς μέσ' ταις Ροιαίς, μ' όλα τα παληκάρια.
—Ψωμί δεν θέλουν τα παιδιά, κι' αρνιά τα παληκάρια,
μόν' θέλουν το κεφάλι σου, να το πάγουν τα' Ανδρίτσου.
—Παρακαλώ σε Μουτσανά, και καπητάν Ανδρίτσο,
να μου χαρίσης τη ζωή, ακόμ' αυτή την ώρα,
και 'γω να γράψω μια γραφή, πικρή φαρμακωμένη·
να στείλω στον πατέρα μου, να στείλω στον μπαμπά μου,
να στείλη την εξαγορά, χρυσάφι ζυγιασμένο.[20]

---

[17] Παπαθανασοπουλος 1962, 248.

[18] Τζακης 2021.

[19] «Η πατρίς του ρωμαλέου τούτου ανδρός ην οι Λιβανάται, χωρίον παράλιον, απέχον μιας ώρας περίπου από της Αταλάντης, πατήρ δε αυτού ην είς των προκρίτων του χωρίου, γεωργός τω επαγγέλματι. Ο δε υιός αυτού προσβληθείς ποτε παρά τινος Τούρκου αγά της Αταλάντης, ίνα βία μετακομίση τους φόρους της εξουσίας». Ιατριδης 1859, 3. Ο Ασδραχάς κλίνει προς την άποψη ότι ο παππούς του Οδυσσέα δεν ήταν γεωργός: «Καταγόταν από αρχαία πολεμική οικογένεια». Το επίθετο «Ανδρούτσος/Ανδρίτσος» είναι υποκοριστικό του βαφτιστικού ονόματος «Ανδρέας», που υπερίσχυσε έναντι του επιθέτου «Μουτσανάς». Ασδραχας 2019, 91, 99-100.

[20] Ιατριδης 1859, 52-52.

β.
Τ' Ανδρίτσου η μάνα χαίρεται, τ' Ανδρίτσου καμαρόνει,
οπ' έχ' υιούς αρματωλούς, και καπιταναρέους.
Ανδρίτσο τον παρέμορφο, τον πολυξακουσμένον·
τον Μουτσανά, τον σταυραϊτό, τον Χρήστο τον λεβέντην.
Ανδρίτσο πού ξεχείμασες, τον φετεινό χειμώνα;
—Στην Πρέβεζα 'ξεχείμασα, κ' εις το καράβ' εμπήκα,
Στο Δίστομο ξεκάμπησα, κ' επήρα δέκα σκλάβους.
Επήρα τον Παππαθωμά, και τον Παπαγεωργάκη.
Και την Αγγέλω του παππά, την αρραβωνιασμένη.
—Παρακαλώ σε Μουτσανά, και καπετάν Ανδρίτσο·
να μη με πάτ' από χωριό, μήτ' από βιλαέτι·
τ' εμένα με γνωρίζουνε, π' είμ' αρραβωνιασμένη·
την πήραν και την πήγανε, ς' του πεθερού το σπήτι.
—Γι' αναίβ' απάν' Αγγέλω μου, στου πεθερού το σπήτι.
—Κομμάτια να με κάμετε, δεν αναβαίν' απάνω![21]

Πρόκειται για κοινή συνισταμένη σ' όλα τα κλέφτικα τραγούδια. Τα βουνά είναι ο χώρος της ελευθερίας τους, είναι η πατρίδα τους, πέρα από γεωγραφικά σύνορα όπως ορίζονται στην εποχή μας. Για τον λόγο αυτό το δημοτικό τραγούδι κάνει αναφορά στα βασικά σημεία που ορίζουν την ταυτότητα του πρωταγωνιστή. Ο τόπος γέννησής του και καταγωγής απουσιάζει από τα τραγούδια του είδους. Αντίθετα, κεντρική θέση στην ανιστόρηση της δράσης της κλεφτουριάς κατέχουν τα βουνά.[22]

Τ' Ανδρούτσου η μάνα χαίρεται, τ' Ανδρούτσ' η μάνα κλαίει,
έχει τους γιους αρματωλούς, ταις στράταις αγναντεύει,
βλέπει διαβάταις πούρχονται, διαβάταις που περνούνε.
—Μην ίδετε τσ' αρματωλούς, τον καπετάν Ανδρούτσο,
σε τι χώραις να βρίσκεται, σε ποία βιλαέτια;
Άλλοι λεν, πάει στην Πρέβεζα, άλλοι πάει στην Πάργα.
Κι' ο Ανδρούτσος εξεχείμασε στου Τσαρλαμπά τα σπίτια·
—Παιδιά μας πήρ' η άνοιξι, μας πήρε καλοκαίρι,
να βγούμε πάνω στα βουνά, στου Λιάκουρα τη ράχη·
να γράψω μια πικρή γραφή κ' ένα κομμάτι γράμμα,
να στείλω μες στην Λειβαδιά, να στείλω μες στην Φήβα,
γλήγωρα τον μουρασελέ να γίνω καπετάνιος,
να παραστέκ' αρματωλός σ' ούλα τα βιλαέτια.[23]

---

[21] Ιατριδης 1859, 3.
[22] Αυδικος 2021-2022, 125-141.
[23] Passow 1860, 41-42.

Ο Ανδρίτσος διακαώς επιθυμούσε να αποκτήσει τον μουρασελέ, την απόφαση δηλαδή των οθωμανικών αρχών, με την οποία θα διοριζόταν αρματολός, δηλαδή στρατιωτικός διοικητής του αρματολικιού της Λιβαδειάς, με το οποίο θα αποκτούσε νομιμοποίηση αποφεύγοντας την έκθεση σε συνεχή κίνδυνο. Για τον λόγο αυτό επιτέθηκε δύο φορές στη Λιβαδειά αλλά και σε άλλες περιοχές εναντίον των Τούρκων. Οι επιθέσεις αυτές αποτελούσαν συνήθη πρακτική των κλεφτών, προκειμένου να εξαναγκάσουν τους Οθωμανούς να τους χρίσουν αρματολούς.[24] Όμως φαίνεται ότι ουδέποτε τα κατάφερε.[25]

Ο Ανδρίτσος δεν απέκτησε δικό του τόπο στην Ανατολική Ρούμελη. Παρέμεινε ένας ανέστιος κλέφτης και ζορμπάς. Μ' αυτό συμφωνεί και ο γιος του Οδυσσέας.[26] Με άλλα λόγια, η δράση του κλιμακωνόταν: από αμιγώς κλέφτικη, με ληστρική συμπεριφορά και σκοπό τον προσπορισμό διαφόρων αγαθών, μεταμορφωνόταν σε ζο(υ)ρμπά. Γράφει ο Γούδας: «Επί της επαναστάσεως του 1769 έπραξε παν ό,τι ηδυνήθη προς ευόδωσιν αυτής, καταπνιγείσης όμως εν τοις σπαργάνοις, ο Ανδρούτσος δεν απεμακρύνθη της Στερεάς Ελλάδος, αλλ' έζη όπως κάλλιον εδύνατο οτέ μεν ως κλέφτης, οτέ δε ως Ζουρμπάς, τουτέστι φανερός αντάρτης, έχων συνεταίρους και Αλβανούς. Και άλλοτε, ως αρματωλός».[27]

Ο Ανδρίτσος, λοιπόν, έκτοτε και για πάνω από δέκα χρόνια, χρησιμοποιούσε αυτήν τη διπλή ιδιότητα στη δράση του, συνυφαίνοντας τη μία με την άλλη. Για παράδειγμα, συνέχιζε να διαγουμίζει διάφορες περιοχές ως κλέφτης/ληστής. Παράλληλα, γινόταν ζορμπάς, αντάρτης, στρεφόμενος κατά της οθωμανικής εξουσίας, συμμετέχοντας στην επανάσταση των Ορλωφικών ή στη δράση του κουμπάρου του Λάμπρου Κατσώνη στη Μάνη κατά τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο των ετών 1787-1792. Η ιδιότητα του ζορμπά ήταν αυτή, πιθανότατα, που δυσχέραινε την προσπάθειά του να νομιμοποιηθεί από τους Οθωμανούς ως αρματολός. Ακόμη, το ζορμπαλίκι και η συμμετοχή του στα Ορλωφικά (1769) προκάλεσαν την ανάγκη να αποκτήσει έναν άλλο τόπο, ο οποίος θα τον προστάτευε από τις εχθρικές διαθέσεις των διωκτών του Τούρκων. Αυτός ο τόπος θα είναι η Πρέβεζα κι αυτό δεν είναι τυχαίο. «Είναι γνωστές, και πλατειά γνωστές οι σχέσεις του Αντρούτσου με την Πρέβεζα, που σ' όλη την περίοδο της Βενετοκρατίας εκεί (1718-1797) είχε γίνει το καταφύγιο απροσκύνητων και προσκυνημένων και σχεδόν μόνιμη κατοικία των οικογενειών των αρματολών των γύρω περιφερειών που είχαν εγκατασταθεί σε ιδιόκτητα σπίτια».[28]

Το καθεστώς της βενετοκρατίας δημιούργησε ευνοϊκές συνθήκες για όσους είχαν προβλήματα με την οθωμανική εξουσία ή είχαν πέσει θύματα εσωτερικών ανταγωνισμών για τη διεκδίκηση των αρματολικιών γειτονικών περιοχών (Τζου-

---

[24] Ασδραχας 2019, 159· Τζακης 2021, 98-101.
[25] Ασδραχας 2019, 89.
[26] Ασδραχας 2019, 91.
[27] Γουδας 1876, 121. Ο Γούδας συγχέει την ιδιότητα του κλέφτη με τον αρματολό.
[28] Ασδραχας 2019, 80.

μέρκων, Βάλτου κ.λπ.). Για παράδειγμα, ο Κωσταντής Καστανάς, αρματολός στα Τζουμέρκα, εγκαθίσταται στην Πρέβεζα το 1784, έχοντας χάσει το αρματολίκι του λόγω εμπλοκής του σε ταραχές.

Η Πρέβεζα μετατρέπεται σε καταφύγιο πολλών κατατρεγμένων ή και εξορίστων, κατά κάποιο τρόπο. Ακόμη, η πόλη εξελίσσεται σε πεδίο ανταγωνισμών αρματολών και κλεφτών που διεκδικούσαν την εξουσία στον Βάλτο και το Ξηρόμερο. Σημειώνονται συγκρούσεις και δολοφονίες, χαρακτηριστικό παράδειγμα των οποίων είναι ο φόνος του Γεωργάκη Σταθά (1785) από τους ανιψιούς του, στον οποίο αναφέρεται ο Τακτικός Προνοητής της Πρέβεζας:[29] «Χθες το πρωί στις 14 ώρες ο καπετάν Γιωργάκης Σταθάς, αφού είχε ακούσει τη θεία λειτουργία και μόλις έβγαινε από την παραπάνω εκκλησία [=Άγιος Νικόλαος ο Νέος],[30] έχασε τη ζωή του με δύο πυροβολισμούς». Τον φόνο διέπραξαν οι ανιψιοί του Σταθά, Ζαχαράκης και Ανδρέας Λαλαγιώργος, παιδιά του Δημητρίου Λαλαγιώργου/Ίσκου, πρωτεξάδελφου του πρώτου, ο οποίος ήταν και ο ηθικός αυτουργός, γιατί ο Σταθάς κατάφερε να τον εκδιώξει από το αρματολίκι του Βάλτου αναδεικνυόμενος ο ίδιος ως αρματολός στην περιοχή.

Ο Ανδρίτσος δεν ήταν αρματολός ούτε γειτόνευε με την Πρέβεζα. Δεν γνωρίζουμε ακριβώς τους λόγους που επέλεξε την περιοχή. Μπορούμε, ωστόσο, να εικάσουμε ότι η ευρύτερη περιοχή του Ιονίου, ιδίως τα Επτάνησα, ήταν γνωστός τόπος στους κλέφτες για να στέλνουν τις οικογένειές τους εκεί (Ιθάκη, Κάλαμος). Το γεγονός, όμως, που μετασχημάτισε τη σχέση του με την Πρέβεζα είναι ο γάμος του με την Ακριβή Τσαρλαμπά, κόρη εύπορης οικογενείας της πόλης: «Αυτός δε τον χειμώνα απεσύρετο εις Πρέβεζαν, εύπορος δε τις της πόλεως ταύτης ο Τσαρλαμπάς, θέλων να εξασκή εν τη πόλει ισχύν τινά, να έχη συνάμα και καταφύγιον εν ανάγκη, εξελέξατο ως γαμβρόν τον Ανδρούτσον και ενύμφευσεν εν Πρεβέζη μετά της θυγατρός του Ακριβώς. Από της συζύγου ταύτης έσχεν ένα μονογενή υιόν, γεννηθέντα τω 1790 εν Ιθάκη· τούτον εβάπτισεν έτερος Βοιωτός, ο εκ της διασήμου εν Λεβαδεία οικογενείας των Νακαίων διασημότερος γενόμενος, Λάμπρος Κατσώνης, ονομάσας Οδυσσέα».[31]

Η σχέση του Ανδρίτσου με την πόλη αφορμάται από την ανάγκη να έχει έναν χειμωνιάτικο τόπο για να ξεχειμωνιάσει, όταν η ζωή στα βουνά δυσκόλευε και οι συνθήκες δεν ήταν ευνοϊκές για τον ίδιο. «Πρέπει δηλαδή να άρχισε να μεταχειρίζεται την Πρέβεζα σα χειμάδι του από το 1778-1780, μέσα δηλαδή στην άνθηση της δράσης του».[32] Η πόλη όμως έχει γίνει πεδίο συγκρούσεων, δολοφονιών. Αυτοί που ξεχειμωνιάζουν σ' αυτήν ή την επέλεξαν για διαμονή, είναι κλέφτες και έκπτωτοι αρματολοί, οι οποίοι απεργάζονται σχέδια εκδίκησης και επιστροφής στον τόπο

---

[29] Ασδραχας 2019, 162.

[30] Ασδραχας 2019, 50. Η περιοχή της εκκλησίας συγκέντρωσε την προτίμηση πολλών αρματολών που είχαν σπίτια εκεί (Κατσικογιάννης, Γεωργάκης Σταθάς, Δημ. Λαλαγιώργος, Μήτσος Μαυρομάτης του Ξηρομέρου).

[31] Γουδας 1876, 122.

[32] Ασδραχας 2019, 81.

τους. Η Πρέβεζα «είναι τόπος συγκέντρωσης και καταφύγιο των αρματολών, των κλεφτών ή κάποτε των εκπροσώπων της κοινοτικής εξουσίας της Στερεάς και της Ηπείρου· εκεί βρίσκουν ασφάλεια κάτω από τη βενετική (1715-1797) προστασία ή ανοχή, έρχονται σε επιγαμίες, μεταφέρουν τις λείες τους ή συνεχίζουν τις αντιθέσεις τους –που κάποτε παίρνουν ένα βίαιο τέλος μέσα στο βενετικό έδαφος».[33]

Ο Ανδρίτσος είναι γενναίος και γοητευτικός άνδρας. Χαρακτηρίζεται από τον αδελφοποιτό του Αλή πασά «Λέων της Ρούμελης».[34] Είχε μια ιδιαίτερη ομορφιά και σωματική ρώμη, η οποία απεικονίζεται και σε ζωγραφιές, λιθογραφίες και τοιχογραφίες.[35] Το «σώμα υψηλόν και σιδηρόδετον, ως αιωνόβιος κέδρος, περιβάλλει η περικαλλής του κλέφτου στολή».[36]

Ο Ανδρίτσος είχε δύο προσόντα που τον καθιστούσαν τον πιο κατάλληλο γαμπρό της οικογένειας Τσαρλαμπά για την κόρη τους Ακριβή: ήταν ομορφάντρας και προπαντός ανδρείος, τον συνόδευε ο μύθος των κατορθωμάτων του στην Ανατολική Στερεά αλλά και στο Αιγαίο. Συνεπώς, μέσα στο ρευστό περιβάλλον της Πρέβεζας εκείνων των χρόνων εξασφάλιζαν έναν γαμπρό που θα μπορούσε να λειτουργήσει και ως αποτρεπτικός παράγοντας για όσους θα έβαζαν στον νου τους να τους βλάψουν. Έτσι κι αλλιώς ο γάμος σε κοινωνίες όπου επικρατεί η επισφάλεια και η δύναμη των όπλων, συνιστούσε και την εγκατάσταση ενός δικτύου αλληλεγγύης και συμμαχιών. Ο Ανδρίτσος και η Ακριβή παντρεύονται την 13η Μαρτίου 1786 και ο κλέφτης και ζορμπάς της Ρούμελης αποκτά έναν άλλο τόπο, εξ αγχιστείας, την Πρέβεζα.

Με τη γέννηση του γιου του Οδυσσέα δημιουργεί δεσμούς κουμπαριάς με τον συντοπίτη του από τη Λιβαδειά Λάμπρο Κατσώνη, που πρωτοστατεί στα γεγονότα του Ρωσοτουρκικού πολέμου στο Αιγαίο προσπαθώντας να προκαλέσει επαναστατική κίνηση, με κατάληξη στο Πόρτο Κάγιο, στη Μάνη (1792). Εκεί συμμετέχει και ο Ανδρίτσος κι έτσι αποκτά χαρακτηριστικά ζορμπά, τα οποία τον οδηγούν στη σύλληψή του, στην Ιταλία, μετά από απαίτηση της Πύλης και υποχώρηση της Βενετίας που τον παρέδωσε. Η τελευταία επίσκεψη στην Πρέβεζα ήταν μυστική (1792), διότι ήδη καταζητούνταν. Σκοτώνεται στις φυλακές της Πόλης (1797).

Όμως, η Πρέβεζα είχε αρχίσει να μην είναι τόπος ασφαλούς διαβίωσης. Δύο χρόνια μετά τον γάμο του με την Ακριβή, εγκαθίσταται στο πασαλίκι των Ιωαννίνων ο Αλή πασάς, έχοντας στην επικυριαρχία του και τη Στερεά Ελλάδα. Μια από τις πρώτες ενέργειές του ήταν να ελέγξει τους κλέφτες είτε με τη φυσική εξόντωσή τους είτε με την εξαγορά τους. Στην περίπτωση του Ανδρίτσου δεν ήταν εύκολο το

---

[33] Ασδραχας 2019, 124.

[34] Σαθας 1865, 227· «Το λιοντάρι της Κλεφτουριάς», Σταμελος ^{3}2000.

[35] Φαρμακιδης 1970, 38-39· Ιατριδης 1859, 52-53· Pouqueville 1890, τ. 1, 341· Μακρης 1976, 197.

[36] Δάνειο από Σταμελο ^{3}2000, 29. Στην ίδια σελίδα ο Σταμέλος τον περιγράφει ως εξής: «Ψηλός καθώς ήταν, με το στητό κορμί, την πλούσια αρματωσιά και τη χρυσοκέντητη φορεσιά του, με το δασωμένο στήθος του και τη χρυσοκέντητη φορεσιά του, με το δασωμένο στήθος και τη ματιά που φανέρωνε τόλμη κ' εξυπνάδα το ίδιο, ασκούσε μια κυριαρχική επιβολή γύρω του».

έργο του, γιατί η Πρέβεζα ανήκε στους Βενετούς ώς το 1798, οπότε κατάφερε να την αλώσει με τρόπο αιματηρότατο. Για τον λόγο αυτό επιχειρεί να ασκήσει πίεση στους Βενετούς: «Σας κάμνω γνωστόν ότι ένας υπήκοος ονόματις Ανδρούτσος, όστις έγινε κλέφτης, μη δυνάμενος να παραμένη εδώ εις το σπίτι του, έφυγε προς τα δικά σας μέρη και μεταβάς εις Πρέβεζαν ενυμφεύθη την κόρην ενός κάποιου Τσερλαμπά [Τσαρλαμπά], ονόματι Ακριβήν και από τότε και έως τώρα, όταν θέλη και ιδίως το καλοκαίρι, έρχεται με καΐκια και αποβιβάζεται εις τα μέρη μας και καταστρέφει τα χωριά των Οθωμανών υπηκόων, τα οποία διατελούν υπό την επιφύλαξίν μου. Τα κακουργήματα του απαισίου τούτου έγιναν γνωστά εις την κυβέρνησιν και εδημοσιεύθη Σουλτανικό Φιρμάνι διά τη σύλληψίν του, η οποία ανετέθη εις εμέ ως Διοικητήν του τόπου τούτου».[37] Η επιστολή στάλθηκε το 1789 στον γενικό προβλεπτή θαλάσσης της Βενετίας, τον Falier. Ο Ανδρίτσος έχει γίνει μπελάς για τον Αλή. Οι φιλοδοξίες για την παγίωση της δικής του εξουσίας παραμερίζουν τους παλιούς δεσμούς, τότε που και οι δύο είχαν γίνει αδελφοποιτοί. Επί της ουσίας, η επιστολή του Αλή χρησιμοποιεί τη διπλωματία, ώστε να δημιουργήσει συνθήκες εξουδετέρωσης του Ανδρίτσου, για τον οποίο η Πρέβεζα έκτοτε γίνεται ένας επισφαλής τόπος.

Οδυσσεύς Ανδρούτσου: ούτος βέβαια μέλλει να δοξασθή

«Μετά του υιού σου Οδυσσέως, ότε ποτέ διά την άλωσιν της Πρεβέζης παρά του Αλή-Πασσά Τεπελενλή κατέφυγες εις την Λευκάδα, συνέζησα και συνηλικιώθην. Μετ' αυτού πάλιν ότε περί τας αρχάς του έτους αωκα΄, πριν της ελληνικής Επαναστάσεως, μετέβην εις εκείνην την νήσον, συνέφαγον και συνεχόρευσα, και γνωρίσας περισσότερον την καρδίαν του, ειπα' "ούτος βέβαια μέλλει να δοξασθή"».[38] Το απόσπασμα αυτό είναι μέρος της επιστολής που απηύθυνε ο συγγραφέας Ιωάννης Ζαμπέλιος προς «την Σεβαστήν Κυρίαν Ακριβήν [Τ]Σαρλάμπάν» και την οποία παραθέτει στο έργο του *Τραγωδίαι*, στο οποίο συμπεριλαμβάνεται και η «Οδυσσεύς Ανδρούσσου, τραγωδία ΙΑ΄». Γεννημένος το 1787 στη Λευκάδα, ήταν περίπου συνομήλικος με τον Οδυσσέα. Συναντήθηκαν στη Λευκάδα, όπου η Ακριβή βρήκε καταφύγιο το 1798, μετά την κατάληψη της Πρέβεζας από τον Αλή πασά, ένα χρόνο αφότου είχε πεθάνει ο Ανδρίτσος. Είναι πολύ πιθανό να επέστρεψε στην Πρέβεζα η οικογένεια μετά τον γάμο της Ακριβής με τον Φίλιππο Κονεμένο (Καμένο τον ονομάζει ο Γούδας),[39] με τον οποίο απέκτησε τέσσερα αγόρια και μία κόρη.[40]

---

[37] Μερτζιος 1954, 16.

[38] Ζαμπελιος 1860, 317.

[39] Βασιλας 2012β, 337· Ασδραχας 2019, 81.

[40] «Η δε σύζυγός του, ελθούσα εις δεύτερον γάμον μετά του Φιλίππου Καμένου έσχε μετ' αυτού τέσσαρας υιούς. Τον Ευαγγέλην, τον Ιωάννην, τον Πάνον και τον Χαρίλαον· και μίαν θυγατέρα, την

Φαίνεται ότι ο καινούριος αιώνας θα βρήκε την Ακριβή στην Πρέβεζα, αντιμέτωπη με τον ασύσταγο Οδυσσέα, τον οποίο «διά την πολλήν αυτού ζωηρότητα η μήτηρ του, είχε πέμψει εις πλοίον εκ νεαράς ηλικίας».[41] Επιχειρεί, με άλλα λόγια, να τον τιθασεύσει μέσω της ανάληψης εργασιακών ευθυνών.

Ο νεαρός Ανδρούτσος, ανεξάρτητα από τον τόπο της γέννησής του, αποκτά την πολιτισμική ιθαγένεια του τόπου στον οποίο μεγάλωσε. Προφανώς, κοντά στον Πρεβεζάνο πατριό του, τον παππού Τσαρλαμπά, αλλά και τα αδέλφια της μάνας του, σημαίνοντα στελέχη των γαλλόφιλων της Πρέβεζας,[42] ακούει τις ιστορίες για τον γενναίο πατέρα του καθώς και για τους κλέφτες και αρματολούς που ζούσαν στην Πρέβεζα πριν από το 1798. Ζει στην Πρέβεζα ώς τα δεκαπέντε του και ο τόπος ταυτίζεται με την παιδική του ηλικία. Στην πόλη έμαθε τα πρώτα του γράμματα[43] κι ενδεχομένως μεγάλωσε με το πρότυπο του πατέρα του. Σε επιστολή του στον Αναστάσιο Λόντο (14 Φεβρουαρίου 1824) γράφει ότι ο πατέρας του «ως αληθινός δαιμονισμένος υπέρ της Πατρίδος, εμαρτύρησεν εις αυτήν την καθέδραν του τυράννου μας (...) Εγώ δε, χωρίς προσωπικώς να γνωρίζω από ποίον δαίμονα εσύρετο ο πατέρας μου, ήρχισα από παιδί ορφανό να γυρεύω τα χνάρια του ιδίου του διαβόλου. Τον περισσότερον καιρόν της ζωής μου πού τον επέρασα; Τον επέρασα σκοτώνοντας Τούρκους, κυνηγώντας τυράννους».[44]

Είναι φανερό ότι ο Οδυσσέας κουβαλάει τη σκιά του πατέρα του, η οποία συχνά τον καθοδηγεί αλλά και τον ελέγχει. Αυτό γίνεται μέσω της μάνας του, τα πρώτα χρόνια, ενώ αργότερα παίρνει τη μορφή του Αλή πασά, ο οποίος θέτει υπό προστασία τον γιο του παλιού αδελφοποιτού, με τον οποίο τον συνδέει ένας δεσμός ηθικής αλληλεγγύης. Για τα σημερινά ήθη φαίνεται αντιφατικό το γεγονός ότι ο Αλής συνδράμει στην εξόντωση του Ανδρίτσου και ταυτόχρονα θέτει υπό την προστασία του τον γιο του. Για εκείνες τις εποχές, όμως, η συμπεριφορά αυτή είναι συνήθης. «Ότε δε ηλώθη η Πρέβεζα ο Αλής, καίτοι πολλάς άλλας μετελθών εν αύτη ωμότητας, ας αλλαχού περιεγράψαμεν, εσεβάσθη όμως την οικογένειαν του αρχαίου συναδέλφου του Ανδρούτζου· ανεύρε βραδύτερον και τον Οδυσσέα και παρέλαβεν εις την αυλήν του· το μεν πρώτον ανέτρεφεν ως ορφανόν υιόν αρχαίου συναδέλφου του και φίλου· έπειτα δε διώρισε σωματοφύλακα. Αλλά τόσον επί της παιδικής του ηλικίας όσον και μετά ταύτα ο Οδυσσεύς ην λίαν ζωηρός και εύτολμος».[45]

περιώνυμον Ταρσίτσαν, την συνελθούσαν βραδύτερον εις γάμον μετά του Άγγλου Τρελώνη, του ζώντος εισέτι. Τον δε Οδυσσέα, διά την πολλήν αυτού ζωηρότητα η μήτηρ του, είχε πέμψει εις πλοίον εκ νεαράς ηλικίας» (Γουδας 1876, 124).

[41] Γουδας 1876, 124.

[42] Βασιλας 2012α, 331.

[43] «Στην Πρέβεζα θα διδαχθεί το "αναγινώσκειν και το γράφειν"» (Παπαγεωργης 2003, 201).

[44] Αννινος 2007, 16.

[45] Γουδας 1876, 124.

Δυο ειδών διάβολοι εμβαίνουν εις τους ανθρώπους: Αληπασαλής

Σε ηλικία που άλλοι συνομήλικοί του ονειρεύονταν τα βουνά ακούγοντας τα ανδραγαθήματα των κλεφτών της εποχής και τραγουδώντας τα τραγούδια που εξυμνούσαν τα κατορθώματά τους, ο Οδυσσέας βρέθηκε στην αυλή του Αλή πασά, όπου γνώρισε πρόσωπα σημαντικά, τα οποία αργότερα, κατά την Επανάσταση αλλά και μετά, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο. Έτσι κι αλλιώς ήταν «ζωηρός κι εύτολμος» από την παιδική του ηλικία. Είχε, μάλιστα, σπάνια σωματικά χαρίσματα. Ψηλός, με σωματική συμμετρία, δασύτριχος στο στέρνο, με πλούσια μαλλιά, πυκνά φρύδια, με χαρακτηριστικό βλοσυρό βλέμμα και συνοφρυομένο, «εμφαίνον περίνοιαν και τόλμην»,[46] που δεν επέτρεπε οιαδήποτε αμφισβήτηση των προθέσεών του. Η σωματική του αντοχή και ταχύτητα αποτέλεσαν τον πυρήνα για τη διάδοση της φήμης για την ανδρεία του. Λέγεται ότι είχε τη δυνατότητα να παρακολουθεί τρέχοντας τον έφιππο Αλή όσο διάστημα κι αν χρειαζόταν. Όλα αυτά συνοδεύονταν από «φύσει δεξιόν πνεύμα».[47] Ήταν ιδιαίτερα ευφυής, αγχίνους και ενεργητικός.[48] Κοντά σ' αυτά διεύρυνε και το πνεύμα του. Έμαθε ιταλικά και αρβανίτικα,[49] ενώ απέκτησε ευρύτερη μόρφωση και είχε καλλιεργήσει το «φυσικόν χάρισμα του εκθέτειν ζωηράς τας ιδέας του».[50] Η αυλή του Αλή πασά ήταν στρατιωτική ακαδημία για την άσκηση στα όπλα και την πολεμική τέχνη, και δεν είναι τυχαίο ότι αρκετοί από τους πρωταγωνιστές στην Επανάσταση του 1821 έμαθαν τον πόλεμο στην αυλή του Αλή. Το ίδιο συνέβη και με τον Οδυσσέα, ο οποίος απέκτησε, ζώντας με τόσους οπλαρχηγούς, ιδιότητα που ήταν καθοριστική για να ασκήσει τα καθήκοντά τους ως αρματολού και αρχιστρατήγου. Αυτό οφείλεται, αναμφίβολα, στον αληπασαλίδικο τρόπο ζωής αλλά και στα ιδιαίτερα γνωρίσματά του. «Την πανουργίαν ιδίως και την κρυψίνοιαν εσπούδασεν εις καλόν σχολείον, παρά τη αυλή του Αλή», σχολιάζει ο Άννινος και προσθέτει: «Αλλ' εις την υπηρεσίαν του Αλή προ πάντων ησκήθη το φύσει δεξιόν πνεύμα του εις την ευκαμψίαν, την οξύτητα, την εύστοχον επίνοιαν και τα στρατηγήματα».[51]

Όλοι όσοι έχουν γράψει για τον Οδυσσέα κάνουν ιδιαίτερη μνεία στον αληπασαδισμό, ο οποίος συνοδευόταν από τις προαναφερθείσες ιδιότητες. «Είχε τα ελαττώματα της εποχής του και της ανατροφής του, εκ των οποίων δεν ήσαν απηλλαγμένοι οι περισσότεροι των συγχρόνων του. Η αυλή των Ιωαννίνων ήτο μεν άριστον σχολείον διά την εξάσκησιν των όπλων και την πολεμική τέχνην, αλλ' οι τρόφιμοι αυτής εδιδάσκοντο ταυτοχρόνως την υπουλότητα, την κρυψίνοιαν, την ωμότητα,

---

[46] Γουδας 1876, 125.
[47] Αννινος 2007, 22.
[48] Παπαδοπουλος 1837, 1.
[49] Παπαγεωργης 2003, 203.
[50] Αννινος 2007, 19.
[51] Αννινος 2007, 21-22.

την πλεονεξίαν και την φιλοχρηματίαν». Επιπλέον, του καταλογίζεται ότι ήταν φιλύποπτος, όπως ο Αλής. Ο Παπαγεώργης δε προσθέτει ότι η καχυποψία είναι επίδραση από αντίστοιχη συμπεριφορά του Αλή. Ακόμη, ο Οδυσσέας ήταν «φιλέκδικος, μη ανεχόμενος υπεροχήν και εξουσίαν άλλη πλην της ιδικής του».

Όλα αυτά τα στοιχεία χαρακτήριζαν όλους τους Αληπασαλήδες. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Καραϊσκάκη. Η διαφορά βρίσκεται στην ηλικία. Ο Οδυσσέας ήταν παιδί, όταν έγινε μέλος της αυλής του Αλή πασά, τότε που διαμόρφωνε τον χαρακτήρα του. Φυσικό ήταν να μην έχει παραστάσεις, δεν πρόλαβε να γίνει κλέφτης. Εντάχθηκε σ' ένα σύστημα εξουσίας από την οποία αντλούσε δύναμη. Ένιωθε ότι είχε την εύνοια του Αλή κι έτσι τα βιολογικά του γνωρίσματα, με την εντυπωσιακή ρώμη, τον κατέστησαν αδάμαστο και οξύθυμο, και δεν ανεχόταν μύγα στο σπαθί του. Κάπως έτσι εξηγείται το γεγονός ότι πιστόλισε τον Ταχήρ Αμπάζη, από τους έμπιστους ανθρώπους του Αλή. Τον έσωσε από τον θυμό του πασά και την απόφαση να τον κρεμάσει η παρέμβαση του εκ Ζαγορίου Αλέξη Νούτσου, γραμματικού του πασά. Η αδυναμία του να διαχειριστεί τον θυμό του, δικαιολογημένα σε αρκετές περιπτώσεις, προκαλούσε την αυτοπειθάρχηση των ανδρών του, αλλά λειτουργούσε και ως αχίλλειος πτέρνα που του δημιούργησε σοβαρά προβλήματα, όταν ερχόταν αντιμέτωπος με ασκούντες διοίκηση. Φαίνεται ότι δεν μπόρεσε να ενσωματώσει την αληπασαλίδικη μαλαγανιά στον χαρακτήρα του. Ήταν ευθύς και ανυποχώρητος.

Ως το 1822, όταν σκοτώθηκε ο Αλής, ο Οδυσσέας μπόρεσε να πραγματοποιήσει το όνειρο του πατέρα του: να εγκατασταθεί στο αρματολίκι της Λιβαδειάς, ένας στόχος που νομιμοποιούσε όλους τους οπλαρχηγούς και συντελούσε στην εντυπωσιακή άνοδο στην κλίμακα της πολεμικής αριστοκρατίας. Ο Αλή πασάς, γνωρίζοντας πόσο σκληροτράχηλος ήταν ο Ανδρούτσος και πόσο δύσκολο –αν όχι αδύνατο– ήταν να χειραγωγηθεί από τους προκρίτους, τον διορίζει αρματολό της Λιβαδειάς σε ηλικία 26 ετών. Πολύ νωρίς, λοιπόν, έχει έναν δικό του τόπο, χωρίς να χρειαστεί να παλέψει. Ο Καραϊσκάκης, για παράδειγμα, ήταν σαράντα χρονών, τον καιρό που έγινε αρματολός των Αγράφων (1822), μετά από σκληρή αντιπαράθεση –και στρατιωτική– με τον άλλο διεκδικητή, τον Γιαννάκη Ράγκο.[52] Έχω την άποψη, λοιπόν, ότι η ευκολία με την οποία ανέβηκε στην κορυφή της στρατιωτικής ιεραρχίας και η νεαρή ηλικία του συντέλεσαν τα μάλα στη διαμόρφωση μιας απολυτότητας στη διαχείριση της εξουσίας καθώς και στην αντιμετώπιση των αντιπάλων του.

Προφανώς, ο Αλής είχε τους λόγους τους να επιλέξει τον ατίθασο νεαρό Ανδρούτσο. Ήξερε πως αυτό το αξίωμα αποτελούσε απωθημένο για τον πατέρα του, τον Ανδρίτσο. Ο πασάς των Ιωαννίνων αξιοποιεί τα δεδομένα. Στόχος του είναι να επιβάλλει την εξουσία στο πασαλίκι του, στο οποίο είχε προστεθεί και η Ανατολική Στερεά Ελλάδα. Μπόρεσε να εξουδετερώσει τους κλέφτες στην Ήπειρο και τη

[52] Τζακης 2021.

Θεσσαλία. Ταυτόχρονα, απαλλάχθηκε από τον Ανδρίτσο, που δολοφονήθηκε στην Πόλη. Έτσι, προγραμματίζει να ελέγξει την αναρχία στη Λιβαδειά και τη διαφυγή κερδών από τη συμπεριφορά των προκρίτων. «Εις το αρματολίκιον λοιπόν τούτο ο τύραννος είχεν ανάγκην να πέμψη ένα των πιστοτέρων και των ανδρειοτέρων και ως τοιούτον εξελέξατο τον Οδυσσέα. Ούτος δε προσέλαβεν ως πρωτοπαλλήκαρον και τον Διάκον· αλλά προ τούτου ο τύραννος, εφρόντισε να μνηστεύση πρότερον τον Οδυσσέα μετά της ζώσης εισέτι Ελένης Καρέλη».[53]

Η πρόταση σε άνδρες της αυλής του να παντρευτούν γυναίκες που ανήκαν στο σαράι, ήταν συνήθης πρακτική του Αλή, ώστε να διευρύνει τον κύκλο της επιρροής του. Η δε Ελένη Καρέλη, στην υπηρεσία της κυρα-Βασιλικής του Αλή, καταγόταν από το βλαχοχώρι Καλαρρύτες των Ιωαννίνων και ήταν ανιψιά του Παύλου Λάμπρου,[54] του οποίου ο πατέρας, ο Ιωάννης, απαγχονίστηκε στα Γιάννινα το 1821, κατά την εκδήλωση του επαναστατικού κινήματος στο Συρράκο και τους Καλαρρύτες· υποκινητές ήταν ο Ιωάννης Κωλέττης και ο μπάρμπας του, Γ. Τουρτούρης.

Ο Οδυσσέας κατάφερε να καθυποτάξει τους πρόκριτους της περιοχής. Αυτό είχε παρενέργειες, καθώς δημιουργήθηκε βαθύ χάσμα ανάμεσα σ' αυτόν και τους πρόκριτους της Λιβαδειάς ή τους κατοίκους της περιοχής, για τους οποίους είχε πληροφορίες ότι συνεργάζονταν με τους Τούρκους. Επέδειξε σκληρότητα στην τιμωρία τους, με μεθόδους δανεισμένες από τον Αλή αλλά και την πρακτική των αρματολών. «Ο Οδυσσεύς φύσει απηχθάνετο τους προκρίτους και τους προεστώτας εν γένει, τα προς αυτόν δε και τα προς το γενικώτερον συμφέρον αδικήματα ενίων εξ αυτών ετιμώρει σκληρώς».[55] Αναπτύχθηκε αμοιβαίο μίσος ανάμεσα στις δυο πλευρές, τον Οδυσσέα και τους προεστούς. Ως το 1821, όταν ο Αλής, ο προστάτης του, ήταν ακόμα πασάς, εύκολα το διαχειριζόταν. Από το 1821 και μετά, όμως, μεταβάλλονται οι συνθήκες. Ο διχασμός και η αλληλοϋπονόμευση τραυμάτισαν τη συνοχή στην Ανατολική Στερεά. Μπορούμε να ισχυριστούμε πως είχε εκδηλωθεί ένας ακήρυχτος εμφύλιος πόλεμος στην Ανατολική Ρούμελη.

Με λένε χάνι της Γραβιάς ανεμοστρόβιλος και πόλεμος ανάφτει

Το κείμενο δεν προτίθεται να παρακολουθήσει όλη την πολεμική δράση του Οδυσσέα. Αντίθετα, εστιάζει σε βασικούς αρμούς της προσωπικότητας και της δράσης του. Μια τέτοια δράση ήταν η μάχη στο χάνι της Γραβιάς, της οποίας το αποτέλεσμα επιβεβαίωσε τη στρατηγική ικανότητά του, τη δυνατότητα της πα-

---

[53] Γουδας 1876, 128.
[54] Πατέρας του ιστορικού Σπυρίδωνος Λάμπρου.
[55] Αννινος 2007, 32.

ραπλάνησης του αντιπάλου αλλά και τη γενναιότητα να αναμετράται με δυνάμεις υπέρτερες.

Η εκδήλωση της Ελληνικής Επανάστασης καθιστούσε χωρίς περιεχόμενο την παρουσία του στη Λιβαδειά. Η θέση του στο αρματολίκι ήταν επισφαλής, υπήρχε διοικητική αβεβαιότητα. Έτσι, το εγκαταλείπει κι άρχισε ένα διερευνητικό ταξίδι στα Γιάννινα, για να συνεννοηθεί με τον Αλέξη Νούτσο, κατέβηκε στην Πρέβεζα, όπου βρισκόταν η οικογένειά του, συμμετείχε σε σύσκεψη οπλαρχηγών στη Λευκάδα, μετέβη στην Πάτρα και μετά από μια μάχη στην Τατάρνα, δέχτηκε απεσταλμένο του Ομέρ Βρυώνη, που είχε αναλάβει ένα μέρος τής υπό τον Χουρσίτ εκστρατείας, για να καταπνίξει την Επανάσταση στη νότια Ελλάδα.

Ο Οδυσσέας κι ο Ομέρ ανήκαν στην αυλή του Αλή. Συνεπώς υπήρχε ευκολία στην επικοινωνία ανάμεσά τους, που αύξαινε και την πεποίθηση ότι η φιλία θα μπορούσε να γίνει μέσο για τον προσεταιρισμό του Οδυσσέα να αλλάξει στρατόπεδο. Πρόκειται για κατηγορία που εξαπολύθηκε εναντίον σχεδόν όλων των στρατιωτικών ηγετών εγκλωβίζοντας και τους ερευνητές/τριες σε μια μικροσκοπική έρευνα. Το βέβαιο είναι ότι ο Ομέρ Βρυώνης πρότεινε στον Οδυσσέα να αναλάβει τη διοίκηση όλης της Ανατολικής Ελλάδας. Ο Βρυώνης χρησιμοποίησε μια γνωστή πρακτική του αληπασαδισμού, η οποία είχε υπάρξει γόνιμη στην προεπαναστατική, κυρίως, περίοδο. Πολλοί κλέφτες τουρκοπροσκύνησαν αποδεχόμενοι τις υλικές και διοικητικές προσφορές των Οθωμανών.

Ορίζουν σημείο συνάντησης το χάνι της Γραβιάς, ένα ταπεινό, πλινθόκτιστο κτίσμα. Ο Βρυώνης είχε την πεποίθηση πως πήγαινε σε μια συνάντηση για αλισβερίσι. Προφανώς είχε υποτιμήσει τον πρώην συμπολεμιστή του. Δεν είχε αντιληφθεί κι αυτός τη μεγάλη αλλαγή που η Επανάσταση προκάλεσε στον τρόπο σκέψης των ραγιάδων. Δεν είχε πληροφορηθεί την επιστολή (22 Μαρτίου 1821) προς τους Γαλαξειδιώτες, που απηύθυνε ο Οδυσσέας, στην προσπάθειά του να προκαλέσει επαναστατική προδιάθεση στην Ανατολική Στερεά. Είναι η μόνη επιλογή που έχουν, να επαναστατήσουν, δεδομένου ότι η σκλαβιά είναι αδιέξοδη και οι συνθήκες έγιναν ευνοϊκές, με την απασχόληση οθωμανικών δυνάμεων στα Γιάννινα. Επιχειρεί να προτάξει το συλλογικό έναντι του ατομικού και για τούτο κάνει αναφορά στη δική του επιλογή: «Εγώ, καθώς το γνωρίζετε καλότατα, αγαπητοί μου Γαλαξιδιώτες, εμπορώ να ζήσω βασιλικά, με πλούτη, με τιμές, με δόξες. Οι Τούρκοι ό,τι και αν ζητήσω μου το δίνουνε παρακαλώντας. Γιατί το σπαθί του Οδυσσέα δεν χωρατεύει. Έπειτα, κοντά στα άλλα, ενθυμούνται και τον πατέρα μου που τους εζεμάτισε. Μα σας λέγω την πάσαν αλήθειαν, αδέρφια. Δεν θέλω εγώ μονάχα να καλοπερνώ και το γένος μου να βογγά στη σκλαβιά. Μου καίγεται η καρδιά μου σαν συλλογιούμαι πως ακόμα οι Τούρκοι μας τυραγνεύουν».

Αν τα γνώριζε όλα αυτά ο Βρυώνης, θα αντιλαμβανόταν πως οι παλιές σχέσεις είχαν αρχίσει να μετασχηματίζονται. Ο Οδυσσέας με τους άνδρες του ταμπουρώνεται στο χάνι, οι πολιορκητές ήταν πολυάριθμοι, περίμεναν δε να φτάσουν τα κανόνια από τη Λαμία/Ζητούνι για να το ισοπεδώσουν. Σ' αυτό το σημείο αναδεικνύ-

εται η επινοητικότητα και στρατηγική ικανότητα του Οδυσσέα. Τρώνε αποβραδίς καλά, κοιμούνται ανά ομάδες, ώστε να αντέξουν, και κατά τη διάρκεια της νύκτας αφαιρούν τα πλίνθινα τούβλα του πίσω τοίχου, ο οποίος καλυπτόταν επιπλέον από σπαρτά: «Αφ' εσπέρας ο Οδυσσεύς έκοψεν ούτω πως πλίνθους τινάς της μάνδρας (προς το μέρος μάλιστα αυτής καθ' ό ούτε Τούρκοι ήσαν και τα σπαρτά εκάλυπτον πάντα ψόφον βηματισμού) ώστε οι πλίνθοι έμειναν εν τη θέσει μόνον και μόνον ως μη κινούμενοι. την δε πρωΐαν απέσπασε τούτους αψοφητί, και, σχηματίσας γραμμήν των στρατιωτών από της μάνδρας μέχρι του υπογείου του χανίου, εναπέθετεν εν αυτώ τους πλίνθους· ανοιχθείσης δε ούτω μεγάλης ωπής, το μεν πρώτον έπεμψε δύο να κατασκοπεύσωσι. Βεβαιωσάντων δε τούτων, ότι οι Τούρκοι κοιμώνται, πρώτος μεν πάντων εξήλθεν ο Γκούρας, έσχατος δε ο Οδυσσεύς».[56]

Η αντίσταση στο χάνι στης Γραβιάς (8 Μαΐου 1821) ήταν απόδειξη της στρατιωτικής ευφυΐας και ανδρείας του ίδιου του Οδυσσέα. Επιπλέον, η μάχη αυτή ήταν καθοριστική για την έκβαση της Επανάστασης. Καθυστέρησε την κάθοδο των Οθωμανών στην επαναστατημένη Πελοπόννησο, που στόχευε να καταπνίξει το επαναστατικό κίνημα, παρέχοντας τη δυνατότητα για καλύτερη προετοιμασία αλλά και ψυχολογική αναθάρρησή τους. Ο Οδυσσέας γίνεται, επομένως, ο αδιαφιλονίκητος ηγέτης στην Ανατολική Στερεά. Για πολλούς το Χάνι της Γραβιάς έσωσε την Επανάσταση, διεκδικεί την ίδια τιμητική θέση με τα Δερβενάκια και ο Οδυσσέας εισήλθε πλέον στο πάνθεο των επαναστατικών μορφών της πρώτης γραμμής.

Ωστόσο, ο Παπαγεώργης γράφει ότι «η Επανάσταση τον κέρδισε και τον έχασε εν μια νυκτί».[57] Ισχυρίζεται, με άλλα λόγια, ότι «ο θρυλικός Οδυσσέας έλαμψε μόνο στη Γραβιά». Στη συνέχεια δεν κατάφερε αντίστοιχες πολεμικές επιτυχίες, καθοριστικές για την ίδια την επαναστατική διαδικασία. Πρόκειται για υπερβολική άποψη, γιατί δεν λαμβάνεται υπόψη η συνολική παρουσία του αλλά και οι ιδιαίτερες συνθήκες –ο ακήρυχτος εμφύλιος πόλεμος– που υπήρχαν στην Ανατολική Στερεά.

Αυτό που είναι αδιαμφισβήτητο, και στο οποίο όλοι συμφωνούν υπερθετικά, είναι η θέση που είχε το Χάνι στη λογοτεχνία του 19ου αιώνα ως πηγή έμπνευσης. Ανήκει στη ρομαντική ποίηση της Α΄ Αθηναϊκής Σχολής, στην οποία το ποίημα είναι δοξαστικό διαμορφώνοντας ήρωες με πολιτικά φρονήματα»,[58] αν σ' αυτά συμπεριλάβουμε τη σύνδεση του ένοπλου αγώνα με την υλοποίηση της ιδέας για τη σύσταση εθνικού κράτους. Ως εκ τούτου, το Χάνι χρησιμοποιείται ως αφετηρία για την ανάδειξη της σημασίας της ιστορικότητας του γεγονότος καθώς και για τη σχέση του με τα όσα ανιστορεί ο ποιητής έχοντας την απόσταση δεκαετιών από το γεγονός. Επιπλέον, ο δημιουργός έχει πλήρη συνείδηση ότι η χρήση του ιστορικού γεγονότος τού εξασφαλίζει το αναγκαίο ακροατήριο για την αλληλόδραση.[59] Σ' αυτή τη σχέ-

---

[56] Γουδας 1876, 136-137.
[57] Παπαγεωργης 2003, 215.
[58] Βεατον 2016, 225.
[59] Πολυκανδριωτη 2020, 14.

ση ανταποκρίνεται αμέσως το δημοτικό τραγούδι, αποτυπώνοντας την ιστορικότητα του γεγονότος αλλά και τη συμμετοχή των οικείων προσώπων των πρωταγωνιστών στη βίωση του συναισθήματος για την εκδήλωση τέτοιου επιθυμητού ηρωισμού.

α.
Τ' Αντρούτσου η μάνα χαίρεται, του Διάκου καμαρώνει,
γιατί έχουν γιους αρματωλούς και γιους καπεταναίους.
Ένας στο χάνι της Γραβιάς κι άλλος στην Αλαμάνα
τους Τούρκους εσκορπίσανε, σπαχήδες γενιτσάρους.[60]

β.
Τ' Ανδρούτσου η μάνα χαίρεται, του Διάκου καμαρώνει,
γιατί έχουν γιους αρματολούς και γιους καπεταναίους.
Ανδρούτσος φυλάει τη Γραβιά, Διάκος την Αλαμάνα.

Το τραγούδι χρησιμοποιεί γνωστά αφηγηματικά μοτίβα της δημοτικής ποίησης. Πιο συγκεκριμένα, αντλεί τους πρώτους στίχους από αντίστοιχο τραγούδι για τον Ανδρίτσο, τον πατέρα του Οδυσσέα.

Τ' Ανδρίτσου η μάνα χαίρεται, τ' Ανδρίτσου καμαρόνει,
Οπ' έχ' υιούς αρματωλούς, και καπιταναρέους.
Ανδρίτσο τον πανέμορφο, τον πολυξακουσμένον·
Τον Μουτσανά, τον σταυραϊτό, τον Χρήστο τον λεβέντην.
Ανδρίτσο πού ξεχείμασες, τον φετεινό χειμώνα;[61]

Εντούτοις, προκαλεί απορία το γεγονός ότι αυτή η μάχη αλλά και η συνολική παρουσία του Οδυσσέα στην Επανάσταση δεν είναι πολυτραγουδισμένη από τη λαϊκή μούσα. Υπάρχει ένας αξιομνημόνευτος κύκλος δημοτικών τραγουδιών για τους Ανδρούτσους, η συντριπτική πλειονότητα των οποίων έχει ως κεντρικό άξονα τον Ανδρίτσο, τον πατέρα, και τη δραστηριότητά του.

Αντίθετα, ο Οδυσσέας και το Χάνι τραγουδήθηκαν από την ποίηση του 19ου αιώνα. Ο Ιω. Ζαμπέλιος εκδίδει το 1860 το βιβλίο του *Τραγωδίαι*, στο οποίο συμπεριλαμβάνεται και η ΙΑ΄ τραγωδία «Οδυσσεύς Ανδρούσσου». Η πρόθεση του συγγραφέα είναι να εστιάσει στη σύλληψη του Οδυσσέα και τη δολοφονία του στην Ακρόπολη. Όμως, αφιερώνει τις πρώτες στροφές του πονήματός του στην προσωπικότητα του ατόμου, το οποίο εξελίσσεται σε τραγικό. Η σκηνή τοποθετείται έξω από τη Λιβαδειά, στο στρατόπεδο του Οδυσσέα, και τα πρόσωπα που

[60] https://www.domnasamiou.gr/?i=portal.el.songs&id=131 (πρόσβαση: 10.12.2021).
[61] Ιατριδης 1859, 3.

συζητούν είναι ο ίδιος και ο Πανουργιάς, ο ιστορικός κλέφτης και οπλαρχηγός της περιοχής αλλά και αρματολός παλιότερα στα Σάλωνα:

ΟΔΥΣΣΕΥΣ
Τι ότι με κυττάζεις, προσεχής τόσον,
αγαπητέ μου Γέρων; μη τι ευρίσκεις
ψεκτόν, και να μ' ελέγξης, συστέλλεσ' ίσως;
Πως ως υιόν σου, με αγαπάς, γνωρίζω.
και πως σε ευλαβούμαι, εξεύρεις.

ΠΑΝΟΥΡΓΙΑΣ
Σε αγαπώ τωόντι και δικιμάζω
όταν τους οφθαλμούς μου, επί σε στήνω,
γλυκείας αναμνήσεις. Πώς ομοιάζεις,
με τον μεγάλον, πατέρα σου Ανδρούσσον! –
Με τον ανδρίτην, και τολμηρόν εκείνον!
Πω πω πώς διαβαίνει, φεύγων, χρόνος!
Περά, ως εις ρουν τρέχει, κυλιστόν ρεύμα·[62]

Ο Πανουργιάς επισημαίνει τη φυσική ομοιότητα του Οδυσσέα με τον πατέρα του Ανδρίτσο, του οποίου ο θάνατος οδήγησε σε κάμψη το κλέφτικο κίνημα στην περιοχή της Ρούμελης. Επικράτησαν προσωπικές επιλογές, ωσότου εμφανίστηκε ο Οδυσσέας που ανασύστησε την ενότητα λειτουργώντας ως ενοποιητικό στοιχείο.

Και από έν εις άλλο, βουνόν πηδώντες,
εστρέψαμεν όπισω, κ' εζώμεν κλέπται,
έως ού ήλθες, οπλαρχηγός, όλας
τας επαρχίας· και εις τα ίχνη,
βαδίζων του πατρός σου, έθηκας τάξιν
κ' επεμελήθης, να μας συνάξης όλους.[63]

Οι πρώτες στροφές, εξάλλου, μιας άλλης τραγωδίας που έγραψε ο Αντωνιάδης για τον Οδυσσέα (1886), χρησιμοποιούνται ως εισαγωγή στα τραγικά γεγονότα του φόνου των Μπαλάσκα και Νούτσου από τον Οδυσσέα και τους στρατιώτες του στη Δρακοσπηλιά αλλά και τη δολοφονία τη δική του από την ομάδα του Γκούρα. Η σκηνή τοποθετείται στο βουνό Λιάκουρα (Παρνασσός) και το στρατόπεδο του Οδυσσέα τελεί σε εορταστικό κλίμα. Στην πρώτη στροφή οι στρατιώτες, λειτουργώντας ως χορός, τραγουδούν:

---

[62] Ζαμπελιος 1860, 341.
[63] Ζαμπελιος 1860, 342-343.

Τ' είν' τα λαγούτα που βαρούν εις της Γραβιάς το Χάνι;
ο γυιος τ' Ανδρούτσου το χορό σέρνει με τους συντρόφους
κ' ύστερα λιανοτούφεκο αρχίζει με τους Τούρκους·
πάγει ο καπνός μεσουρανίς, αλλάχ αλλάχ φωνάζουν
κ' η γης χορταίνει απ' αίματα των άνομων οχτρών μας.

Επιγραμματικά, ο ποιητής αποδίδει τα βασικά στοιχεία της μεγάλης μάχης στο χάνι: τον χορό που έκαναν όσοι κλείστηκαν σε αυτό, αλλά και τη μάχη που υπήρξε νικηφόρα (*κ' η γης χορταίνει απ' αίματα των άνομων οχτρών μας*). Στη συνέχεια τον λόγο παίρνει ο Οδυσσέας και το κλίμα γίνεται διθυραμβικό.

Ελάτε, αδέρφια! κάτσετε να πάρωμε
ανάσ' από τους κόπους· αι! μωρές, παιδιά,
θελά διηγούνται μια φορά ογδοντατρείς
πως εις το Χάνι της Γραβιάς κρατήσανε
της χιλιάδες του Βριώνη.[64]

Καλεί τους συντρόφους τους του να ξεκουραστούν. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Αντωνιάδης έχει πλήρη συνείδηση της αξίας όσων συνέβησαν στο Χάνι, ότι υπήρξε μοναδικό ιστορικό κατόρθωμα. Υπογραμμίζει τη συμβολή όλων στο επίτευγμα. Εξαίρει ιδιαίτερα τον ρόλο του Μουσταφά, πιστού του ακολούθου, μουσουλμάνου στο θρήσκευμα, ο οποίος λέει:

Για χατήρι σου, Δυσσέα
πρώτος θέλω νάμαι στη φωτιά
μια φορά γενήκαμ' αδερφοποιτοί,
ο Μουσταφά εσένα έχει για Θεό.

Πέρα απ' αυτό, ξεχωριστή είναι η σημασία όσων απαντά ο Οδυσσέας στον Μουσταφά.

Να μη σε μέλη, τώρα θελά κάμωμε
βασίλειο, που θάνε Τούρκοι κι Ρωμηοί
το ίδιο αδέρφια, όπως είμαστε κι' εδώ.

Πρόκειται για πολιτειακή διακήρυξη του Οδυσσέα, η οποία αναδεικνύει και την προγραμματική του θέση για τις μετεπαναστατικές εξελίξεις. Χρησιμοποιεί τη σχέση του με τον Μουσταφά ως πρόπλασμα για ένα κρατικό μόρφωμα, στο οποίο θα συνυπάρχουν Τούρκοι και Ρωμιοί.

---

[64] Αντωνιαδης 1886, 1.

Οι τραγωδίες του Ζαμπέλιου και του Αντωνιάδη γράφτηκαν μετά το μνημόσυνο και την ανακομιδή των οστών (1865) από τη χήρα του Οδυσσέα, Ελένη, κρίσιμο έτος για την επίσημη επιστροφή του Ανδρούτσου στην εθνική μνήμη. Ωστόσο, υπάρχουν ποιητικές συνθέσεις που γράφτηκαν πιο μπροστά. Ένα τέτοιο ποίημα έγραφε ο Γ. Ζαλοκώστας (1857),[65] στο οποίο ανιστορεί τα γεγονότα στο Χάνι.

Από κρότον οργάνων βοΐζει
της Γραβιάς το βουνόν αντικρύ
λάμπουν όπλα χρυσά, και λερή
φουστανέλλα μαυρίζει.

Προς το χάνι χορός καταβαίνει
απ' οδόν ελικώδη, λοξήν,
και φλογέρα με ήχον οξύν
χορού άσμα σημαίνει.

Οδυσσεύς ο ταχύπους ηγείται
του μαχίμου εκείνου χορού,
και εγκύμων σκοπού τολμηρού
προς το χάνι κινείται.

Εκεί δε τον χορόν διαλύει,
κλει την μάνδραν και ούτω λαλεί·
η πατρίς μας εδώ μας καλεί,
στρατιώται ανδρείοι.

Μετ' ολίγον εδώ καταφθάνει
στρατιά μυριάνδρων εχθρών·
είναι στάδιον δόξης λαμπρόν
το μικρόν τούτο χάνι.

Εις το μέγα στενόν θα ξυπνήσουν
οι αρχαίοι της Σπάρτης νεκροί,
και τον τόπον αυτόν φοβεροί
τουρκομάχοι θα σείσουν.

……..

Εις τα ύψη του όρους επάνου,

---

[65] Επανεκδίδεται αργότερα, Τύποις Γεωργίου Σταυριανού, 1888. Βλ. Ζαλοκωστας 1903, 5-21.

της Γραβιάς σταματούν αντικρύ των,
Νικηταί του τυράννου.
Ελλήνων οι παίδες, λαμπροί.

Εις την γραμμήν, παλλικάρια, σταθήτε.
Ο υιός του Ανδρίτσου μετά.
εις τα μάτια του λάμπει χαρά,
παλλικάρια χαρήτε!

Εκατόν δεκοκτώ ήσθε όλοι,
και εδαμάσατε τόσους εχθρούς,
δύο μόνον δ' αφήκε νεκρούς
των απίστων το βόλι.[66]

Το ποίημα αποτελείται από οκτώ ενότητες με 71 τετράστιχες στροφές. Ο Σπ. Λάμπρος στη μελέτη του για τον Ζαλοκώστα σημειώνει για τις συνθήκες και τον χρόνο γραφής: «Κατά δε τους πρώτους μήνας εις την πρωτεύουσα αφίξεως εξέδωκεν εν μικρώ φυλλαδίω το Χάνι της Γραβιάς, το οποίον είχεν ήδη ποιήσει εν Ναυπλίω διαμένων. Και κατ' αρχάς μεν είχεν αποφασίσει να συντάξη ολιγόστιχον ποιημάτιον την εις το περηφανές τούτο Χάνι νίκην του Οδυσσέως κατά την 20 Μαΐου 1821 περιγράφον, αλλ' επί πολύν χρόνον ποθών δεν κατώρθωσε πραγματοποιήση, εφ' ώ και ηλέχθη υπό τινος των φίλων τούτου. Τότε η φιλότιμος φύσις του ποιητού δεν ηνέχθη την μομφήν και συνέταξεν εν μεγάλη σπουδή το Χάνι της Γραβιάς λαβόν διαστάσεις πολλώ μείζονος ή όσω πρότερον κατά νουν είχε».[67] Με άλλα λόγια, ο Ζαλοκώστας υπηρετούσε στο Ναύπλιο ως καταλυματίας, δηλαδή αξιωματικός οικονομικών υπηρεσιών. Εκεί συνέλαβε την ιδέα του ποιήματος, το οποίο δεν κατόρθωσε να γράψει, έως ότου πήρε προαγωγή στον βαθμό του επικαταλυματία (δηλαδή λοχαγού) τον Οκτώβριο του 1844, μετά την 3η Σεπτεμβρίου 1844, και μετατέθηκε στην Αθήνα, στις 20 Δεκεμβρίου 1847, όπου και γράφει ένα μικρό φυλλάδιο (δεν μπόρεσα να εντοπίσω αυτήν την έκδοση). Εκεί ολοκληρώνει, μετά από πίεση φίλων, ό,τι είχε ξεκινήσει στο Ναύπλιο.

Ο Δημητρακόπουλος στη σειρά διαλέξεων για την ποίηση του 19ου αιώνος στον σύλλογο «Παρνασσό» χαρακτήρισε το «Χάνι» του Ζαλοκώστα ως ένα από τα κορυφαία επικολυρικά του, «εις το οποίον ο ποιητής επιδεικνύει μεγάλην στιχουργικήν τέχνην και έμπνευσιν ισχυράν».[68]

---

[66] Ζαλοκωστας 1903, 20-21.

[67] Λαμπρος 1868, 52.

[68] Βλ. Δημητρακοπουλος 1916, 10. Ο Ροΐδης, σε μια άλλη διάλεξη, στον ίδιο χώρο, διατυπώνει επιφυλάξεις για τη ρεαλιστικότητα στη στροφή: *αι ιδού οι σαπφείρινοι κάμποι / Από άστρα γεμίζουν λαμπρά, / κ' εν τω μέσω αυτών αργυρά / η πανσέληνος λάμπει*. Με άλλα λόγια, δεν μπορεί να

Φαίνεται ότι ο Ζαλοκώστας οδηγείται τελικά στη συγγραφή του ποιήματος όχι μόνο από την πίεση που του ασκούν οι φίλοι για την ολοκλήρωση του αρχικού σχεδιάσματος. Έλαβε την απόφαση και στο πλαίσιο του κλίματος που δημιουργήθηκε στην Αθήνα στην περίοδο της πρωθυπουργίας του συγχωριανού Ι. Κωλέττη· ο Ζαλοκώστας διάκειται ευνοϊκά στη συνταγματική μεταβολή.

«Αλλ' όμως παρά πάντα τα ειρημένα το "Χάνι της Γραβιάς", ότε το πρώτον εν τω μικρώ εκείνω φυλλαδίω εξεδόθη, και ευαρέστως ανεγνώσθη και ειλικρινώς επηνέθη. Και τούτο ευλόγως· ου μόνον άλλη τις ήτο η πνευματική του έθνους κατάστασις εν έτει 1848, αλλά και κατά πολλά έτη εγγυτέρα προς το υπό του ποιητού υμνηθέν πολυθρύλητον ανδραγάθημα. Το ποίημα άρα του Ζαλοκώστα απετείνετο εις ασίγητα έτι συναισθήματα και εις έτι ευθαλείς αναμνήσεις, ζωογονηθείσης, μάλιστα ουκ ολίγον και υπό της προσφάτου τότε μεταβολής του ακράτου μοναρχικού πολιτεύματος, ήτις εθεωρήθη, τουλάχιστον υπό των εαυτής εργατών, ων ολίγοι ήσαν της Επαναστάσεως άνδρες, ως αποτελούσα ολόκληρον πράξιν εν τω ηρωϊκώ υπέρ της αποκαταστάσεως του έθνους δράματι».[69]

Στο Χάνι αναφέρεται και η «τραγωδία εθνική εις πέντε μέρη» (1893). Ο συγγραφέας της, Αντώνιος Αντωνιάδης, φιλόλογος που γεννήθηκε στον Πειραιά (1836-1905), συνδύασε το Χάνι με τη μάχη στην Αλαμάνα και την αντίσταση του Αθανασίου Διάκου, που είχε ως αποτέλεσμα τον θάνατό του. Οι δυο μάχες, στην Αλαμάνα και στο Χάνι, διεξήχθησαν με διαφορά δύο περίπου εβδομάδων (23 Απριλίου και 8 Μαΐου 1821) και ο τρόπος που έχασε τη ζωή του ο Διάκος (σούβλισμα) διέγειραν τον θυμό του Οδυσσέα· πρωτίστως όμως οι Οθωμανοί έχασαν χρόνο, τον οποίο αξιοποίησε ο Ανδρούτσος για την οργάνωση της άμυνάς του στο χάνι.

Η τραγωδία αποτελείται από πέντε μέρη και αναπτύσσεται σε τρία διαφορετικά σημεία: α) στο ορδί, στρατιωτικό σώμα / στρατόπεδο του Ομέρ Βρυώνη, ο οποίος χρησιμοποιεί το κανοκιάλι του για να κατοπτεύσει τον χώρο.[70] Έτσι εισάγονται τα πρόσωπα του ελληνικού στρατοπέδου· β) το ελληνικό στρατόπεδο με τους Διάκο, Δυοβουνιώτη, Πανουργιά, Λεωνίδα, που βρίσκονται στο χωριό Κομποστάδες· γ) τα ταμπούρια του Διάκου, όπου στη σκηνή συμμετέχει και η Βάσω, η αρραβωνιαστικιά του Λεωνίδα, ντυμένη ανδρικά· δ) η θέση Αγία Τριάδα, πάνω από το χάνι της Γραβιάς· ε) το χάνι της Γραβιάς.

Θα περιοριστεί εδώ η αναφορά σε ό,τι έχει σχέση με τον Οδυσσέα, στο στρατόπεδο των Δυοβουνιώτη – Πανουργιά, όπου πληροφορείται τη σύλληψη του Διάκου

συνυπάρχουν τα «άσπρα λαμπρά» με την πανσέληνο που λάμπει (Ροΐδης 1877, 17). Ο Βλάχος αποκαλεί το σχήμα «διαλεκτική υπερτροφία» (Βλαχος 1877, 338), στο οποίο η κυριολεξία αποκλίνει από την ποιητική φαντασία.

[69] Βαλβης 1890, 183.

[70] Η τραγωδία αρχίζει με τον Βρυώνη, που εκφράζεται υποτιμητικά για τους αντιπάλους του: *Μωρ' έλα δω, Μεχρέτη· πώς σου φαίνεται; / δεν είν για γέλοια τούτο, να στοχάζωνται / καμπόσοι γιδοκλέφταις πώς μπορούν εμάς, / δέκα χιλιάδες ένα κ' ένα διαλεχτούς, / οπίσω να γυρίσουν;* Αντωνιαδης 1893, 5.

στην Αλαμάνα. Οι οπλαρχηγοί και οι στρατιώτες εκφράζουν την αγαλλίασή τους για την άφιξη του Οδυσσέα.

Αλήθεια να τον! και ποιος άλλος ειμπορεί
να τρέξη τόσο, παρά κείνος πούπιανε
στο τρέξιμο βαρβάτο άλογο; αυτός,
ο Οδυσσέας είνε απαράλλακτος
καθώς τον είδα στο σεράι του Αλή,
με τη χρυσή του φέρμελη.[71]

Τόσο ο Δυοβουνιώτης, αρχικά, όσο και ο Πανουργιάς, στη συνέχεια, νιώθουν ανακούφιση με τον ερχομό του Οδυσσέα.

ΠΑΝΟΥΡΓΙΑΣ
Ο Οδυσσέας! Θε μου, τι χαρά! κανείς
δεν τρώει Τούρκους σαν αυτόν με το σπαθί.

ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ
Ο Οδυσσέας! τρέξτε, «καλώς ώρισε»
να του ειπήτε· τώρα δε φοβούμαστε
όλ' οι πασσάδες να χυθούν απάνω μας.[72]

Το πιο σημαντικό σχετίζεται με την αναπτέρωση του ηθικού τους και την ενίσχυση της αυτοπεποίθησης για την εξέλιξη της μάχης. Και αυτές οι αντιδράσεις αναδεικνύουν τη σπουδαιότητα της ηγετικής προσωπικότητας του Οδυσσέα, που ένωνε τους άνδρες του, ενέπνεε σεβασμό και του αναγνώριζαν τις ικανότητές του.

ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ
Καλώς τον Οδυσσέα, που στον ουρανό
τον εζητούσαμ' και στη γης τον ηύραμε!
καλώς τον ήρωά μας· αι! 'παράλλακτος
ωσάν τον γέρ' Ανδρούτσο, εις τα μάτια του,
που βγάναν σπίθαις, εις τα πόδια τα γοργά·
εκείνος μόνο απ' το γυιο ψηλότερος
ήταν λιγάκι.

Ο συγγραφέας, ακόμη, προσθέτει στην αφήγησή του και ένα άλλο χάρισμα του Οδυσσέα: όταν δεν γνωρίζει κάτι, ακούει τους οπλαρχηγούς και τους στρατιώτες

---

[71] Αντωνιαδης 1893, 68.
[72] Αντωνιαδης 1893, 69.

που είναι εξοικειωμένοι με τη γεωλογική ιδιαιτερότητα της περιοχής. Ο Δυοβουνιώτης τον ενημερώνει ότι επίκειται άφιξη του Βρυώνη στην περιοχή· θα επιχειρήσει να περάσει από το πέρασμα συνεχίζοντας την πορεία του προς τα νότια.

(μας είπαν από 'δώ, όπου κ' αν είνε, θα περάση)
να δούμε πούθε θα περάση· σεις καλά
εδώ τα κατατόπια τα γνωρίζετε·
'δηγήσατέ με σε ποια ράχι του βουνού
θενά σταθώ να ρίξω, τα μουλάρια τους
να πέσουν κάτω σαν λιθάρια ριζιμιά,
οπού τ' αστροπελέκι άξαφνα χτυπά·
'πό ποιο ποτάμι θελά παν να πιουν νερό,
χωσιάν εκεί να κάμω σα διαβαίνουνε.[73]

Στην τραγωδία είναι σημαντική η παρουσία δύο γυναικών, της Βάσως, αρραβωνιαστικιάς του Λεωνίδα, και της αδελφής του Διάκου, της Ελένης, η οποία ανακοινώνει τον θάνατό του, ενώ επαινείται από όλους αργότερα για τον ενεργό της ρόλο στη μάχη που επακολούθησε. Ο συγγραφέας αναφέρεται στην απομείωση της πίστης του Οδυσσέα, όταν ο Δυοβουνιώτης του προτείνει να χρησιμοποιήσει το χάνι ως ταμπούρι για την απόκρουση των δυνάμεων του Βρυώνη.

Στο χάνι τούτο θα κλειστής... τι στάθηκες
και το κυττάζεις; τοίχους έχει αδύνατους·
μα όσο νάρθουν οι οχτροί, στηρίγματα
'πό μέσα ειμπορείτε να του βάλετε,
να φτειάστε πολεμίστραις.[74]

Όμως, τότε ο Δυοβουνιώτης του υπενθυμίζει το παρελθόν του· τον πατέρα του και την ιστορική κληρονομιά που κουβαλάει, κάτι που τον κρατούσε σε εγρήγορση με θετικά συνήθως αποτελέσματα και με στρέβλωση, ενίοτε, αυτής της σχέσης. Στη συνέχεια ο Αντωνιάδης αναδεικνύει την επινοητικότητα του Οδυσσέα κατά τη διαφυγή.

Σε άλλη σκηνή ο συγγραφέας εισάγει στο έργο του και τον Χρήστο Παλάσκα, τον οποίο αργότερα ο Οδυσσέας σκότωσε, όπως και τον Νούτσο, με τους στρατιώτες του στη Δρακοσπηλιά. Ο Παλάσκας που ακολουθούσε τον Βρυώνη στην εκστρατεία του και γι' αυτό κατηγορήθηκε ως τουρκοπροσκυνημένος, προτείνει στον Βρυώνη να φέρουν κανόνια, για να γκρεμίσουν το χάνι, να δημιουργήσουν στρατιωτική ζώνη από στρατιώτες, για να αποτραπεί η διαφυγή των αποκλεισμένων.

---

[73] Αντωνιαδης 1893, 71.
[74] Αντωνιαδης 1893, 76.

Απόψε στείλε μονομιάς
να φέρουν δυο κανόνια, κι' αύριον ευθύς
με μία μόνο κανονιά γκρεμίζεται
τούτ' η πλιθοπαράγκα.[75]

Ο συγγραφέας ουσιαστικά απαλλάσσει τον Παλάσκα από τις κατηγορίες για τουρκοπροσκύνημα. Ο Βρυώνης πείθεται από εκείνον να παραμείνουν αδρανείς τη νύκτα προσμένοντας τα κανόνια από το Ζητούνι/Λαμία, ώστε με ευκολία να ισοπεδώσουν το χάνι. Ο Αντωνιάδης εισάγει αυτήν την άποψη με τον μονόλογό του, όταν ο Ομέρ αποδέχεται την πρότασή του.

Πάγ', αφέντη μου.
(μόνος του φεύγοντας)
Μωρέ Δυσσέα, να σε 'δώ! σαν κοιμηθούν,
να φύγης σαν το γάτο μέσ' απ' τους οχτρούς.
το ξέρω γω πως έχεις νου κ[α]ι μηχαναίς
στης μάχαις βρίσκεις. να! που σούδωκα καιρό.
τη νύχτα τούτη δείξε πως είσαι παιδί
τ' Ανδρούτσου... μα... πηγαίνω μη με νοιώσουνε.
Το ξέρω 'γώ πως έχεις νου και μηχαναίς.[76]

Ο Οδυσσέας ανταποκρίνεται στην προσδοκία του Δυοβουνιώτη[77] αλλά και του Παλάσκα. Εκμεταλλεύεται τη νύχτα και δημιουργεί προϋποθέσεις απεμπλοκής από τη μάχη πριν φτάσουν τα κανόνια. Μετά τη νίκη, εμφανίζεται ο Οδυσσέας οξυδερκής και με αίσθηση του ιστορικού γεγονότος.

Γεια σας παιδιά! σήμερης εκάμαμε
μεγάλο θάμα που θελά περάσουνε
χρόνια και θα διηγούνται τούτο στο λαό.

Οδυσσέας Ανδρούτσος: θύτης και θύμα

Το νήμα της ζωής του Οδυσσέα κόπηκε στις αρχές Ιουλίου 1825. Δολοφονήθηκε από την ομάδα του Ιωάννη Γκούρα[78] (Ι. Μαμούρη, Μήτρο της Τριαντα-

---

[75] Αντωνιαδης 1893, 89-90.
[76] Αντωνιαδης 1893, 92.
[77] *Και τότε τι σε λένε του Ανδρούτσου γυιο, σαν έργα μόνο θενά κάνης εύκολα;* Αντωνιαδης 1893, 76.
[78] «Ο Γκούρας υπήρξε σημαντική προσωπικότητα (γενικός αρχιστράτηγος το 1825) της Ανατολικής Στερεάς, και διακρίθηκε σε μια σειρά από μάχες, όπως στο Χάνι της Γραβιάς, στην άλωση του

φυλλίνας, Παπακώστα), πρώην πρωτοπαλλήκαρου του Οδυσσέα και τότε αρχιστρατήγου της Ανατολικής Ελλάδας και φρουράρχου της Ακρόπολης των Αθηνών. Στην αρχή αποπειράθηκε να εμφανιστεί ως θάνατος που προκλήθηκε από πτώση του από τον βράχο της Ακρόπολης στην προσπάθειά του να δραπετεύσει από τη φυλακή του. Πολύ γρήγορα αποδείχθηκε η δολοφονία,[79] για την οποία θεώρησαν ως ηθικό αυτουργό την Κεντρική Διοίκηση της Επανάστασης και ιδιαίτερα τον Ιωάννη Κωλέττη που δεν είχε καλές σχέσεις με τον Ανδρούτσο.

Η δολοφονία του Οδυσσέα από μόνη της συνιστά μια πράξη επονείδιστη. Ο Άννινος τη χαρακτηρίζει «μιαιοφονία»[80] και αναρωτιέται «αν ήτο ανάγκη».[81] Ο φόνος του δεν μπορεί να γίνει αποδεκτός. Μπορεί, ωστόσο, να γίνει κατανοητός αν κάποιος επιχειρήσει να τον συνδέσει με την εποχή εκείνη. Από πολύ νωρίς η εξόντωση των αντιπάλων ήταν μια πρακτική που δεν ήταν καινούρια. Συνεχιζόταν μια συνήθης μέθοδος απαλλαγής από τους αντιπάλους, ιδιαίτερα προσφιλής στα προεπαναστατικά χρόνια ανάμεσα στους κλέφτες και τους αρματολούς. Έτσι, ο προεστός της Αταλάντης Αλ. Μιχάλης θεώρησε πολύ φυσιολογικό να εκφράσει την άποψή του «κρυφίως προς την κυβέρνησιν, ότι ο θάνατος του Οδυσσέως είναι απαραίτητος διά την ευόδωσιν της Επαναστάσεως».[82] Ο Οδυσσέας το έμαθε, συνέλαβε τον Μιχάλη και τον σκότωσε.

«Η κατάρρευση του οθωμανικού συστήματος εξουσίας στις ελληνικές περιοχές αντικαταστάθηκε από ποικίλες εξουσίες που δημιουργούσαν οι έλληνες επαναστάτες, εξουσίες οι οποίες δεν ήταν εξαρχής ενιαίες, παρότι οι γενικοί σκοποί ήταν κοινοί. Και οι ανταγωνισμοί μεταξύ των διαφορετικών πόλων εξουσίας, μακράν από το να είναι απλώς τοπικοί, είχαν βαθιά ιστορικά ερείσματα, ο καθένας ήταν ιστορικά νομιμοποιημένος», όπως τονίζει ο Πέτρος Πιζάνιας και έχει δίκιο.[83]

Προφανώς ήταν αδύνατη η άμεση διαμόρφωση νέων πολιτικών μορφών διαχείρισης του οιονεί εθνικού χώρου που άρχιζε να συγκροτείται με τις μάχες που δίνονταν. Σε μια τέτοια κατεύθυνση υπήρχαν αποκλίνουσες τάσεις από διάφορα τοπικά

φρουρίου των Σαλώνων και στα Βασιλικά. Σκοτώθηκε το 1826, υπερασπιζόμενος την Ακρόπολη της Αθήνας από τον Κιουταχή. Ωστόσο, το γεγονός ότι, αν και έμπιστος και στενός συνεργάτης του Οδυσσέα Ανδρούτσου, διέταξε τη φυλάκιση και τη θανάτωσή του, το 1825, σε συνδυασμό με την ηρωοποίηση του Ανδρούτσου, περιθωριοποίησε (και εν τέλει έσβησε) τη μνήμη του ρόλου του στην Επανάσταση». Κουλουρη 2021, 99-100.

[79] Ο Οικονόμου χαρακτηρίζει αυτήν την περίπτωση «γελοίαν και παρ' ουδενός πιστευθείσα» (Οικονομου 1873, 581), ενώ ο δικηγόρος της Λιβαδειάς Φόρτης, με το ψευδώνυμο Λέβαδος, φέρει στη δημοσιότητα τη συζήτησή του με τον Κωνσταντίνο Καλατζή, φύλακα του εγκλεισμένου Οδυσσέα στην Ακρόπολη, ο οποίος μπόρεσε να παρακολουθήσει, κρυφά, όσα έγιναν εκείνο το βράδυ. Βλ. Λεβαδος 1898, 3.

[80] Αννινος 2007, 128.

[81] Αννινος 2007, 131.

[82] Αννινος 2007, 32.

[83] Πιζανιας 2021, 82.

και εθνικά κέντρα εξουσίας. Στην Ανατολική Στερεά συγκροτήθηκε, στις 20 Νοεμβρίου 1821, ο Άρειος Πάγος ως διοικητικός μηχανισμός για τη διοίκηση της περιοχής ανατολικά της Άμφισσας/Σαλώνων, με πρόεδρο τον Φαναριώτη Θεόδωρο Νέγρη. Με τον Άρειο Πάγο εισάγεται μια νέα εξουσία σε περιοχές που είχαν συνηθίσει να διαφεντεύουν, ώς τότε, οι αρματολοί. Έτσι κι αλλιώς η Επανάσταση προκάλεσε αμηχανία και σύγχυση στους θεσμούς εξουσίας, τους αρματολούς και τους προεστούς, οι οποίοι είχαν μάθει να έχουν απόλυτη εξουσία ή να ερίζουν μεταξύ τους.

Αυτό συνέβη και στην Ανατολική Στερεά, όπου ο Οδυσσέας είχε επιβάλει τη δική του εξουσία στο αρματολίκι της Λιβαδειάς, με παράλληλη εξουδετέρωση των ενοχλητικών προεστών. Η δημιουργία του Άρειου Πάγου εισάγει μια νέα διάσταση: την υπερτοπική εξουσία που εκπορεύεται από την κεντρική.

Σε αμηχανία βρέθηκε και ο Οδυσσέας, ο οποίος ανήκε στην αριστοκρατία των πρωτοκαπετάνων, κατά τη φράση του Πιζάνια,[84] ενώ κουβαλούσε και την κλέφτικη παράδοση του πατέρα του. Αισθανόταν πανίσχυρος, είχε γίνει αποδεκτός από τους άλλους και όλοι εκτιμούσαν και φοβούνταν την ικανότητά του στον πόλεμο αλλά και τη γοητεία που ασκούσε στους ανθρώπους.[85] Ο Οδυσσέας ένιωθε να χάνει την πρωτοκαθεδρία από τον Άρειο Πάγο αλλά και την πρωτοβουλία στη διαχείριση του τόπου. Αυτή η κατάσταση οδήγησε σε αναστάτωση. Από τη μια μεριά ο Άρειος Πάγος και η κυβέρνηση και από την άλλη ο Οδυσσέας και οι στρατιωτικοί. Ώς τότε οι ρόλοι ήταν διασαφηνισμένοι. Η ρευστότητα που προκλήθηκε, καθώς και οι συγκρούσεις, οφείλονται στο κενό που άφησε η ατόνηση της οθωμανικής εξουσίας.[86]

Ο Οδυσσέας αναζητεί και διεκδικεί την παλιά του εξουσία. Αισθάνεται ισχυρός και τιμημένος (αρχιστράτηγος της Στερεάς Ελλάδας), ιδιαίτερα μετά το Χάνι της Γραβιάς. Όμως, η ίδρυση του Άρειου Πάγου αλλάζει τα δεδομένα. Συνεχίζει να συγκρούεται με τους προεστούς και τη Διοίκηση, συμμετέχει στην εκστρατεία εναντίον της Λαμίας (Μάρτιος 1822) και κατηγορείται για ολιγωρία και συνεννοήσεις με τους Τούρκους. Αφαιρείται, τότε, από τον Ανδρούτσο η αρχιστρατηγία και αποστέλλονται σε αυτόν οι Αλέξης Νούτσος και Χρήστος Παλάσκας, ο τελευταίος για να του επιδώσει την απόφαση, με βάση την οποία η Διοίκηση τον αντικαθιστούσε στην αρχιστρατηγία. Η διαδοχή κατέληξε σε αιματηρό επεισόδιο. Δολοφονήθηκαν στη Δρακοσπηλιά και οι δύο. «Ο διπλός ούτος φόνος είναι βεβαίως στίγμα διά τον Οδυσσέα, καθ' ον τρόπον ετελέσθη», γράφει ο Άννινος.[87] Ο Παπαγεώργης, ωστόσο, αποδίδει την ευθύνη για τη δολοφονία στη Διοίκηση, η οποία απέστειλε τους δύο, γεγονός που χαρακτηρίζεται ως «ένα από τα ειδεχθή πολιτικά ανοσιουργήματα της κυβερνήσεως».[88] Κι αυτό γιατί γνώριζαν τον εκρηκτικό και εκδικητικό

---

[84] Πιζανιας 2021, 160.
[85] Κοταριδης 1993, 91-170· Πιζανιας 2021, 160.
[86] Ροτζωκος 1997, 189.
[87] Αννινος 2007, 33.
[88] Παπαγεωργης 2003, 231.

χαρακτήρα του Οδυσσέα, ο οποίος «ήτο βιαιοπαθής εις το μίσος του».[89] Πρόκειται για έναν κοινό τόπο στην ιστοριογραφία να υποβαθμίζεται ο διπλός φόνος.

Εκπυρσοκρότημα φρικαλέον: ο Οδυσσέας ως θύτης

«Καθ' ον χρόνον ο Σουλτάνος Μαχμούτης ετοιμάζει μεγάλην διά γης και θαλάσσης επιδρομήν κατά της Ελλάδος, η εν Κορίνθω των Ελλήνων κυβέρνησις, απερισκέπτως και αδίκως φερομένη, αποστέλλει τον Χρήστον Παλάσκαν και τον Αλέξιον Νούτσον να εξώσωσι της στραταρχίας τον εις Δρακοσπήλαιον προ των Θερμοπυλών στρατοπεδεύοντα Οδυσσέα υιόν του Ανδρούτσου, να παραλάβωσιν αυτοί την αρχηγίαν και να τον παραδώσωσι δέσμιον εις τα Δικαστήρια. Ο βίαιος και οργίλος νικητής της Γραβίας προλαμβάνων τους φονεύει· αλλ' εν τω άμα μεταμεληθείς παραιτείται της στρατηγίας, η δε στρατιά του διαλύεται και καταλείπει την είσοδον ελευθέραν εις τους εχθρούς. Τότε το Εκτελεστικόν Σώμα καταδικάζει τον Οδυσσέα εις κεφαλικήν ποινήν· αλλ' η Βουλή και η στρατιωτική μερίς προστατεύουσιν αυτόν. Ούτως η Ελλάς διαιρείται εις δύο φατρίας, και η Κυβέρνησις παραιτούσα την έδραν της φεύγει προς το Άργος εν μέσω των πατριωτικών κατακραυγών του Δημητρίου Υψηλάντου και του Πέτρου Μαυρομιχάλου».[90] Το απόσπασμα προτάσσεται από τον Αλέξανδρο Σούτσο ως περίληψη στο έργο του *Η Τουρκομάχος Ελλάς, ποίημα επικόν* (1850). Πρόκειται για το «άσμα πρώτον», από τα συνολικά δώδεκα, στο οποίο ο δημιουργός εστιάζει στον διπλό φόνο των Νούτσου και Παλάσκα. Εκ προοιμίου, διαμορφώνει το πλαίσιο της αφήγησής του: ο Οδυσσέας είναι «ο οργίλος και βίαιος νικητής της Γραβιάς», με αναφορά στον εκρηκτικό χαρακτήρα του και την αδυναμία να ελέγχει τις αντιδράσεις. Επιπλέον, ο ιστορικός χαρακτηρισμός «ο νικητής της Γραβιάς» λειτουργεί ως ένα πρόσθετο, ελαφρυντικό στοιχείο για τους φόνους που διαπράχθηκαν από ένα σημαντικό πρωταγωνιστή του επαναστατικού αγώνα. Ανακοινώνεται η άφιξη:

«Ήλθαν!» ακούεται πανταχόθεν·
«Ήλθαν!» αντήχησεν ο αήρ·
και ο Παλάσκας βαίνει μακρόθεν…
Βαίνει ο Νούτσος, γέρων ανήρ…
Αυτός απάθεια κι γλυκύτης·
εκείνος έξαψις και δριμύτης·
του Οδυσσέως την στρατηγίαν
εις τούτους δίδει άφρων Αρχή,

---

[89] Αννινος 2007, 56.
[90] Σουτσος 1850, 7.

και αναδέχονται αδικίαν
και άμα έργον ούτοι τραχύ.[91]

Είναι ενδιαφέρων ο τρόπος του Σούτσου στη διαγραφή της ψυχικής διάθεσης των πρωταγωνιστών αλλά και στην αναφορά στην πηγή τους. Από τη μια μεριά επικρατεί η απάθεια και η γλυκύτητα για την υλοποίηση του στόχου. Από την άλλη ο Οδυσσέας βρίσκεται σε έξαψη και διακατέχεται από οξύτητα. Και όλη η σκηνογραφία αποδίδεται στην άφρονα εξουσία, τη διοίκηση του αγώνα. Μπρος σ' αυτήν την κατάσταση αγανακτεί ο Οδυσσέας, του οποίου «το στόμα χιλιοκέραυνον την κραυγήν· «ήλθετε!... κράζει και στρέφει όμμα, όμμα σκορπίζον φλόγα γοργήν». Προετοιμάζεται η έκρηξη του Οδυσσέα, ο οποίος θεωρεί τον εαυτό του αδικημένο και θύμα της εξουσίας. «Η της Κορίνθου Αρχή τι θέλει;... Εις τον στρατόν μου προς τι σας στέλλει;...» Αυτό είναι και το κρίσιμο σημείο που μπορεί να συνδράμει στην κατανόηση του κλίματος και της αντίδρασης στους απεσταλμένους. Αναφέρεται στον δικό του στρατό κι αυτό συνιστά λόγο για δυναμική αντίδραση.

Θρασείς, σταθήτε κ' αιτνοκρατήρα
εις βαρυπάλαμον εγώ χείρα
βαστάζων σίδηρον κοπτερόν...[92]

Ο Οδυσσέας διακατέχεται από την αντίληψη του παλιού αρματολού που διαφέντευε τον τόπο του. Ίσως το κλέος του παρελθόντος δεν τον βοηθά να αντιληφθεί τις κοσμογονικές αλλαγές, όσο κι αν σε επίπεδο διακηρύξεων (επιστολή προς τους Γαλαξειδιώτες, αλληλογραφία με Κοραή) μοιάζει να συμπλέει. Στην πράξη, όμως, συμπεριφέρεται ως αρματολός που προτάσσει τα πολεμικά του κλέη έναντι της πολιτικής εξουσίας.

Λέγει, κι ρίπτει την δεξιάν του
εις της μαχαίρας του την λαβήν·
αυτήν εκρέμα εις την πλευράν του
ως των νικών του ανταμοιβήν·

Ήτον η θήκη αδαμαντίνη·
η Μοσκοβίτις Αικατερίνη
εις τον Ανδρούτσον την είχε δώσει,
και από χείρας Οθωμανών
είχε την δράξει, μ' αυτήν τον ζώσει
ο Ιεράρχης των Αθηνών.

---

[91] Σουτσος 1850, 16.
[92] Σουτσος 1850, 17.

Οι Νούτσος και Παλάσκας επιχειρούν να τον πείσουν επικαλούμενοι α) την ανάγκη να αντιμετωπιστεί η πολυαρχία στη μετεπαναστατική Ελλάδα και την ευγνωμοσύνη που οφείλει να έχει απέναντί τους. «Φρικώδης η τυραννία! Φρικωδεστέρα η αναρχία»,[93] υπογραμμίζει ο Νούτσος αναφερόμενος στη μεταβατική φάση, κατά την οποία ο αγώνας εναντίον της τυραννίας των Οθωμανών βρίσκεται σε συνεχή διακινδύνευση από την ύπαρξη πολυαρχίας στους επαναστατημένους Έλληνες· β) την ευγνωμοσύνη απέναντί τους, καθώς τον προστάτευσαν, ο Νούτσος στην αυλή του Αλή πασά σώζοντάς τον από την αγχόνη και ο Παλάσκας στο Χάνι της Γραβιάς με το τέχνασμα της αναμονής των κανονιών από τη Λαμία. Ο Οδυσσέας εκνευρίζεται και απειλεί α) με αποχώρηση από τον αγώνα·

Του Γένους! είπεν εκείνος· φεύγω
και προς τας χώρας των Φράγκων ζεύγω·
το Γένος σώσετε σεις οι νάνοι,
σεις των τριόδων οι στρατηγοί.
Διά σας άνθη αυτή βλαστάνει,
δι' εμέ βάτους η μαύρη γη.
«Τας Θερμοπύλας δεν κλείω πλέον.
Τούρκων ακράτητος ποταμός
ας πλημμυρήση βορβορρέων
όπου καλύβη, όπου δρυμός».[94]

β) με κατάρες, σαφής ένδειξη της ψυχικής του αναταραχής.

Τας ογδοήκοντα χιλιάδας,
Χουρσίτη, φέρε των Αλβανών
ν' αλατοσπείρης τας πεδιάδας
της Λειβαδίας, των Αθηνών
και εις την Κόρινθον, όπου ζώσι
κακοί κηφήνες του έθνους τόσοι,
Κωλέτται, Νέγραι, Μαυροκορδάτοι,
φθάσε και χύσε πυρκαϊάς!
καταραμένη, αλλά φιλτάτη,
σ' αφήνω... φεύγω, φεύγω, Ελλάς![95]

Ακολουθεί η ομιλία του Οδυσσέα προς τους στρατιώτες του, με την οποία επανέρχεται στην ταυτοτική σχέση που έχουν: «Πατρίδα έχετε την σκηνήν μου»,[96]

---

[93] Σουτσος 1850, 18.
[94] Σουτσος 1850, 22.
[95] Σουτσος 1850, 23.
[96] Σουτσος 1850, 28.

λέει· είναι τα λόγια ενός στρατιωτικού αλλά και ενός αρματολού, που θεωρεί τα παλληκάρια του ως εξαρτώμενους από τη δική του δυνατότητα να βρει πόρους. Αυτή η αντίληψη είναι ισχυρή ακόμη στο πρώτο εξάμηνο του 1822. Έχοντας, λοιπόν, ως δεδομένο ότι πατρίδα τους είναι η σκηνή του στρατιωτικού τους ηγέτη, τους καλεί σε εκστρατεία εναντίον των εσωτερικών εχθρών.

Λοιπόν πετάτε εις την φωνήν μου,
και προς την Κόρινθον εκστρατείαν
πολυχειρούντες ανταρτικήν
ας καθιδρύσωμεν εξουσίαν
εκεί του έθνους πολεμικήν.

Αυτό που διακυβεύεται, σε πρώτο επίπεδο, είναι η δική του συμμετοχή στον νέο τόπο που διαμορφώνεται, τον εθνικό. Το επεισόδιο με την αφαίρεση της αρχιστρατηγίας γίνεται η αφορμή για να προβάλει το δικό του πολιτικό πρόγραμμα, που είναι η εγκαθίδρυση κυβέρνησης στρατιωτικών. Η πίστη στη δική του συνεισφορά και η σχέση του με τους άντρες του αναμιγνύονται με τον θυμό για την αδικοπραξία από την πλευρά της Διοίκησης, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα εκρηκτικό μείγμα, που δεν υποχωρεί ακόμη και μπροστά στην παράκληση του αγαπητού του συνεργάτη, του Κάρπου Παπαδόπουλου.

Ο Κάρπος τότε αυτά λαλεί·
«Μη της πατρίδος αντάρτης γίνης·
μη τας αγνάς σου χείρας μολύνης·
των Μουσουλμάνων γνωστά τα μίση·
δεν σε βαστάζει αυτών η γη·
αν και το Γένος σου σε μισήση,
διά σε ποία καταφυγή;»[97]

Ο λόγος του Κάρπου είναι αγωνιώδης. Επιχειρεί να τον προστατεύσει προτάσσοντας τον συλλογικό στόχο έναντι της ατομικής, συναισθηματικής απογοήτευσης. Όμως, απέβη άκαρπη η προσπάθειά του. Ο ήχος της εκτέλεσης ανοίγει την πόρτα στον Εωσφόρο, στην κόλαση. Ο Σούτσος με τη φράση αυτή αποδέχεται τις αρνητικές παρενέργειες από την εκτέλεση των δύο.

Εκπυρσοκρότημα φρικαλέον!
βολίδων έφθασαν συριγμοί!
Παλάσκας, Νούτσος δεν ζώσι πλέον!...

---

[97] Σουτσος 1850, 30.

κ' εχύθη άμα νίτρου οσμή,
και εις το γείτον εξαίφνης όρος
ορθός εδείχθη ο Εωσφόρος.[98]

Ωστόσο, επιχειρεί να μετριάσει τον αντίκτυπο με τη μεταμέλεια του Οδυσσέα.

(Πλησίον φθάνει του Οδυσσέως η μεταμέλεια θρηνωδούσα)
Αίμα Ελλήνων, αίμα εχύθη!...
Ελλήνων έσχισα εγώ στήθη!...
Η μάχαιρά μου καταραμένη.[99]

Αν ο Σούτσος αναφέρεται στην επίπτωση όλων αυτών των γεγονότων με τη συνακόλουθη διάλυση του στρατεύματός του, καθώς και στο ότι η «Εξουσία τον Οδυσσέα εις την καταδίωξιν εθνικήν καταδικάζει, και ως φονέα εις τιμωρίαν κεφαλικήν»,[100] ο Αντωνιάδης στο έργο του *Οδυσσεύς Ανδρούτσος, τραγωδία εις γλώσσαν δημώδη* (1886) επικεντρώνεται στο ουσιώδες ζήτημα που διατρέχει και τους δύο φόνους αλλά και τη μεταγενέστερη δολοφονία του ίδιου του Ανδρούτσου. Ο Οδυσσέας είναι ευχαριστημένος με τη στρατιωτική επιτυχία τους στο Χάνι της Γραβιάς. Η ένστασή του εντοπίζεται μόνο στους «καλαμαράδες».

Μ' εκείνους τάχω μόνο, που θαρρούν εμπρός
θα πάμε με την πέννα.[101]

Θέτει το πλαίσιο της συζήτησης στα επαναστατικά χρόνια, το οποίο σχηματοποιείται σταδιακά με τη συγκρότηση των δύο βασικών φατριών: των στρατιωτικών και των πολιτικών. Ουσιαστικά ο Οδυσσέας μεταφέρει τα εννοιολογικά εργαλεία αλλά και την πρακτική της «πρωτόγονης» Επανάστασης. Οι εκπρόσωποι της Διοίκησης πλέον αντικαθιστούν στη σκέψη του τους παλιούς πρόκριτους της Λιβαδειάς, τους οποίους μπόρεσε να εξουδετερώσει. Εκπρόσωπος αυτών των νέων «προκρίτων» είναι ο Θεόδωρος Νέγρης, Φαναριώτης και διανοούμενος, ο οποίος είναι πρόεδρος του διοικητικού μηχανισμού που συστήθηκε στην Ανατολική Στερεά, του Άρειου Πάγου. Σ' αυτήν την αφελή, «πρωτόγονη» αντίληψη για την πολιτική ανιχνεύεται η σκέψη του παλιού αρματολού. Δεν είναι εύκολο να εντάξει τη δράση του, εκείνη την περίοδο, σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο που θα οδηγούσε στην υλοποίηση όσων πρέσβευε. Δεν ακούει τους πιο ώριμους καπετάνιους. Χαρακτηριστικός είναι ο διάλογος ανάμεσά τους.

---

[98] Σουτσος 1850, 34.
[99] Σουτσος 1850, 36.
[100] Σουτσος 1850, 40.
[101] Αντωνιαδης 1886, 3.

ΓΕΡΑΝΤΩΝΟΣ
Ε! παιδάκι μου,
χρειάζονται κι' εκείνοι· τι θα κάμωμε
μόνο με το τουφέκι;
……..
ΟΔΥΣΣΕΑΣ
Πρίγκιπες λοιπόν
θαρθούν να μας προστάζουν, και να σπέρνουνε
στους στρατιώταις μέσα τη διχόνοια;
Ο Τούρκος το τουφέκι τρέμει μοναχά.

Ο Γεραντωνός έχει την ωριμότητα να διακρίνει πέρα από την προσωπική επιδίωξη. Ο Οδυσσέας αντιμετωπίζει τους πρίγκιπες (Υψηλάντηδες) ως αντιπάλους που μπορεί να του στερήσουν την εξουσία. «Ο Τούρκος το τουφέκι τρέμει μονάχα», υποστηρίζει, τεκμήριο μιας «πρωτόγονης» αντίληψης για τα χρησιμοποιούμενα μέσα στην επαναστατική διαδικασία.

Η συζήτηση ανάμεσα στον Οδυσσέα, τον Γεραντωνό[102] και τον Γκούρα, που τότε ήταν ακόμη στο ασκέρι του, θέτει το βασικό ζήτημα· υπήρχε διαφωνία στα μέσα διεκδίκησης της εθνικής ανεξαρτησίας. Στην τραγωδία του Αντωνιάδη ο Οδυσσέας παρουσιάζεται ως έχων στενό πολιτικό ορίζοντα, καθώς υποβαθμίζει τον ρόλο της πολιτικής και της διπλωματίας στην επίτευξη του στόχου. Ο Γκούρας διαφωνεί μαζί του και ενδεχομένως η σκέψη του είναι πρόπλασμα της μεταγενέστερης διαφοροποίησής του.

Κ' εγώ το λέω, πως καλάν' τα γράμματα·
γιατί το ξέρεις, στρατηγέ, θα στείλουνε
χρήματ' απ' την Ευρώπη.[103]

Στην άποψη αυτή ο Οδυσσέας αντιτείνει το παράδειγμα του λόρδου Βύρωνα.

Τέτοιος μεγάλος άνθρωπος ο Βύρωνας,
τη φουστανέλλα έχει για καμάρι του,
και τούτ' οι καπελλάδες τα σουρέλλα τους
δε θέλουνε να βγάλουν.

Ακολουθεί η άφιξη των Νούτσου – Παλάσκα στη Δρακοσπηλιά και ταυτόχρονα προαναγγέλλεται η δραματική ένταση της υπόθεσης, καθώς ο Γεραντωνός διαβάζει την πλάτη του σφαχτού που τους προσφέρθηκε, στο οποίο επισήμανε την

---

[102] Υπερασπίζεται την προσφορά των καλαμαράδων: *Γυιε μου, σώπαινε.* / *ψωριάσανε και τούτοι κι' επεινάσανε.*

[103] Αντωνιαδης 1886, 4.

ύπαρξη δύο μνημάτων («για τα σας ανοίχτηκαν τα δύο τούτα μνήματα»). Τους προτρέπει να αποσυρθούν, διαισθανόμενος την ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα. Ωστόσο, οι απεσταλμένοι της Διοίκησης επιμένουν στην παρουσίαση της άποψης για τη συνένωση όλων των επιμέρους τοπικών εξουσίας σε μία κεντρική.

Και τέλος πάντων έτσι το μηνύσανε
εκείνοι απ' την Ευρώπη που μας αγαπούν,
πως πρέπει μία νάχωμε κυβέρνησι,
να την ακούγουν όλοι· τότε μοναχά
θ' αναγνωρίζουν κράτος, λεν, Ελληνικό.[104]
([Μ]Παλάκας)

Το αίτημα των δανειστών προσδίδει ρεαλιστική υπόσταση στην προσπάθεια της πολιτικής Διοίκησης να διαμορφωθεί περιβάλλον σχετικής σταθερότητας, ώστε να είναι αποτελεσματικά τα δάνειά τους.

Δεν τους αρέσω, το γνωρίζω, γιατ' εδώ
δεν την ακούει την κυβέρνησι κανείς,
όσον ο γυιος τ' Ανδρούτσου είνε ζωντανός[105]
(Οδυσσέας)[106]

Όμως, ο διπλός φόνος δεν έχει τη δραματική κορύφωση του επικού ποιήματος *Η Τουρκομάχος Ελλάς* του Σούτσου. Η επίδοση της απόφασης της κυβέρνησης είναι το κρίσιμο σημείο για την πυκνότατη εξέλιξη των γεγονότων. Ανακοινώνεται η αντικατάστασή του με επίκληση της σκληρής συμπεριφοράς του στον ντόπιο πληθυσμό,[107] γεγονός που προκαλεί την απόφασή του να αποσυρθεί.

Ρωτάς τι θε να κάμω; βρε θαρρείς εγώ
πως έχ' ανάγκ' της ψωροκώστινας;
Οι αετοί τι κάνουν, σαν τα πίβουλα

---

[104] Αντωνιαδης 1886, 16.

[105] Αντωνιαδης 1886, 17.

[106] Ο Παλάσκας απευθύνεται στην αγάπη του για τον τόπο ως έσχατο επιχείρημα: *Κι' ο γυιος τ' Ανδρούτσου, που δεν είνε σαν αυτόν / στον κόσμο πατριώτης, μια δεν ειμπορεί / στο έθνος του να κάνει χάρι σήμερα;* Αντωνιαδης 1886, 17.

[107] «Προς τον γενναιότατον αρχηγόν της Ρούμελης. Η κυβέρνησις αναγνωρίζουσα τας εκδουλεύσεις σου, σου πέμπει το εθνικόν παράσημον, σε παρακαλεί δε να προσέξης εις ό,τι γράφει. Είσαι βέβαια αξιόλογος στρατηγός και το έθνος εκτιμά προσηκόντως το ένδοξον κατόρθωμά σου εις το Χάνι της Γραβιάς· αλλά δυστυχώς έδειξες και πολλήν σκληρότητα φονεύων και κτίζων πολλούς χριστιανούς. Εκ τούτου ακούονται πολλά παράπονα, ο δε λαός δεν θα στέρξη να υπακούση εις την Κυβέρνησιν, εν όσω έχης την εξουσίαν. Διά ταύτα σε παρακαλούμεν να παραδώσης προσωρινώς την αρχηγίαν εις τους συμπατριώτας σου Νούτσον και Μπαλάσκαν», Σουτσος 1850, 18-19.

μπαίνουνε φίδια στη φωλειά τους και τους τρων
ταυγά; τα παίρνουν, πάνε πειο ψηλά, κ' εκεί
τη χτίζουν τη φωλειά τους· όμοια κι' εγώ
θα κάμω.[108]

Αυτή είναι η απάντηση του Οδυσσέα στην απορία του Παλάσκα. Ο Σούτσος μεταθέτει την ευθύνη για τη διάπραξη του φόνου στους στρατιώτες του, που προαναγγέλλει και ο Γεραντωνός.

Μπαλάσκα! Νούτσο! τάλογο που έμαθε
νάχη καβαλλάρη βασιλειά, ποτέ
ποτέ δε θέλει άλλον εις τη ράχι του·
τα πόδια του σηκώνει, μ' ένα πήδημα
τον ρίχνει κάτω· μηδέ σεις πιστέψετε,
πως στράτεμα που έχει τέτοιο λέοντα,
με τέτοιο νου μεγάλο, καπετάνιο του,
θα σκύψη, σας θα κάμη εξουσιαστή.[109]

Επί της ουσίας, ο Σούτσος απαλλάσσει τον Οδυσσέα από οποιαδήποτε ευθύνη. Πικραίνεται, θυμώνει και ανακοινώνει την απόσυρσή του. Μολαταύτα, ενώ στον Ζαμπέλιο ο Ανδρούτσος συμβάλλει καθοριστικά, με όσα λέγει, στη διάπραξη του φόνου, ο Σούτσος αναδεικνύει την ευθύνη των δύο απεσταλμένων, καθώς μεταφέρουν τους χαρακτηρισμούς που του αποδίδονται στο Ναύπλιο, στην έδρα της κυβέρνησης.[110] Αυτό εξοργίζει τους στρατιώτες που τους σκοτώνουν.

Ο Οδυσσέας ως θύμα

Η δολοφονία του Οδυσσέα είναι η κορύφωση ενός πολιτικού δράματος με θύμα έναν κορυφαίο επαναστάτη και στρατιωτικό ηγέτη. Πέρα από την περιγραφή του γεγονότος με μελανά χρώματα, απαιτείται ψύχραιμη αποτίμηση και αναγωγή όσων συνέβησαν στο τότε ιστορικό πλαίσιο που συνοδεύεται από την πολιτισμική και ιστορική κληρονομιά της τουρκοκρατίας. Σ' αυτά ανήκουν τα περίφημα καπάκια, οι συμφωνίες δηλαδή που έκαναν οι οπλαρχηγοί με τους πασάδες ή την Πύλη. «Προκειμένου να μη χάσουν τις τοπικές εξουσίες τους, επειδή έτσι θα έχαναν τις πηγές χρηματοδότησης και στρατολογίας μαχητών, δεν διέκοπταν εντελώς τις σχέ-

---

[108] Σουτσος 1850, 20.
[109] Σουτσος 1850, 23.
[110] *Όλοι στ' Ανάπλι Τουρκολάτρη τόνε λεν (Νούτσος), όλοι τον λεν προδότη (Μπαλάσκας)*, Σουτσος 1850, 24.

σεις τους με τους Οθωμανούς, αλλά μάχονταν ταυτόχρονα για την Επανάσταση. Όπως ο Γ. Καραϊσκάκης στα Άγραφα και μετά το 1822 ο Οδυσσέας Ανδρούτσος στο παλαιό οικογενειακό αρματολίκι της Λιβαδειάς. Πραγματοποιούσαν συμφωνίες (καπάκια) με τους Οθωμανούς, χωρίς αναγκαστικά να τις τηρούν».[111] Ήταν συνήθης πρακτική και δύσκολα θα βρεθούν κάποιοι καπετάνιοι που να μην έχουν κάνει τέτοιες συμφωνίες. Στη διάρκεια της Επανάστασης οι διοικούντες επιχείρησαν να χρησιμοποιούσαν τα καπάκια ως κριτήριο ένταξης στον απελευθερωτικό αγώνα, γεγονός που επηρέαζε τη συμπεριφορά τους έναντι όσων συνομολογούσαν τέτοια καπάκια με τους Τούρκους. Για τον λόγο αυτό επιχειρείται η διαφοροποίηση ανάμεσα στα πλαστά καπάκια, που αντιμετωπίζονταν ως μια προσπάθεια παραπλάνησης του αντιπάλου, και στα αληθινά, τα οποία χρησιμοποιούνταν για τη μετάθεση όσων τα έκαναν στον χώρο της προδοσίας,[112] έξω από τον εθνικό τόπο.

Αυτή ήταν η κατηγορία που αποδόθηκε στον Οδυσσέα, ότι δηλαδή έκανε αληθινά καπάκια συμμαχώντας με τους Τούρκους. «Ατυχώς διά την μνήμην του ενδόξου ανδρός, περί ού πραγματευόμεθα, δεν χωρούν πολλοί δισταγμοί ως προς την ενοχήν του. Περί της προδοσίας του Οδυσσέως ηγέρθησαν αντιρρήσεις τινές, αλλ' ουχί σοβαραί. Εγράφη ότι ο Οδυσσεύς δεν συνεμάχησε μετά των Τούρκων, αλλά συνωμολόγησε μετ' αυτών τρίμηνον ανακωχήν». Ο Άννινος, που έζησε στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, είναι απόλυτος,[113] χωρίς αυτό να τον οδηγεί σε υποτίμηση ή και απαξίωση της ιστορικής προσφοράς του Ανδρούτσου. Σε άλλο σημείο προσθέτει: «Το μόνον ίσως αληθές και βέβαιον εκ των επιρριπτομένων κατ' αυτού είναι ότι εγένοντο προς αυτόν δελεαστικαί προτάσεις εκ μέρους των εχθρών, αυτός δε παραφερόμενος εκ του φιλεκδίκου πάθους του, εσαγηνεύθη εξ αυτών».[114]

Ο Κάρπος Παπαδόπουλος,[115] πιστός συνεργάτης του Οδυσσέα, ο οποίος συνέγραψε βιβλίο, προκειμένου να ανασκευάσει όσα έγραψε ο Σουρμελής[116] για τη σχέση του Ανδρούτσου με τους Αθηναίους, αποδέχεται ότι έγιναν καπάκια, στα οποία, ωστόσο, αποδίδει τον χαρακτηρισμό του πολιτικού ελιγμού. Ο Οδυσσέας αποδέχεται την επικοινωνία αλλά και τις προτάσεις των αντιπάλων, ώστε να τουρκοπροσκυνήσει, όμως ο Παπαδόπουλος θεωρεί ότι χρησιμοποίησε τον τουρκοπροσκυνισμό ως έναν ελιγμό, ώστε να καθυστερήσει την κάθοδο των σουλτανικών στρατευμάτων. Υπό μια έννοια η κίνησή του υπαγορεύτηκε, ισχυρίζεται ο Παπαδόπουλος, από την επιθυμία του να ανασχέσει την ορμή των επιτιθέμενων και να βοηθήσει στην ανασύνταξη των επαναστατών.[117]

---

[111] Πιζανιας 2021, 61.
[112] Κοταριδης 1993, 172.
[113] Αννινος 2007, 65.
[114] Αννινος 2007, 77.
[115] Παπαδοπουλος 1837, 16-17.
[116] Σουρμελης 1834.
[117] Παπαγεωργης 2003, 214, 217.

Όλοι συγκλίνουν στην άποψη ότι έγιναν καπάκια. Διαφωνία υπάρχει στη σκοπιμότητα. Είναι αλήθεια ότι ο Οδυσσέας δεν υπήρξε προσεκτικός και το ράι μπουγιουρντί (προσκυνοχάρτι), ανεξάρτητα από την πρόθεση, αξιοποιήθηκε από τους αντιπάλους του, ενώ χρησιμοποιήθηκε από τη Διοίκηση, ώστε να τον τοποθετήσει στην κόκκινη οριογραμμή στη σχέση του με τους επαναστατικούς σκοπούς, ιδιαίτερα από τη θέση του ηγετικού στρατιωτικού στελέχους. Κάποιες φορές οι επιστολές που αντάλλαξε με Οθωμανούς πασάδες,[118] και οι προτάσεις του «ξεπερνούσαν κατά πολύ τις συνήθεις μικρο-συμφωνίες».[119]

Διαμορφώνεται, λοιπόν, σταδιακά ένα βεβαρυμένο κλίμα για τον Οδυσσέα –και με δική του ευθύνη–, το οποίο εκμεταλλεύεται η Διοίκηση απαλλάσσοντάς τον από τα αξιώματα και θέτοντάς τον στον χώρο του μιαρού, με τους χαρακτηρισμούς του τουρκόφρονος και του προδότη, που εμπεριέχονται στην αλληλογραφία ανάμεσα σε αυτήν (τη Διοίκηση) και διάφορους στρατιωτικούς παράγοντες. Αυτό το κλίμα επιδεινώνεται από τη σύγκρουση του Οδυσσέα με όλη σχεδόν τη Διοίκηση. Δεν δημιουργεί συμμαχίες. «Με βάση μια αρχέγονη ή έστω πρωτόλεια αντίληψη για την πολιτική, συνεργάστηκε με τον Θ. Κολοκοτρώνη στις ενέργειες ορισμένων στρατιωτικών το 1823 να ρίξουν από την κυβέρνηση τους πολιτικούς και να παραγκωνίσουν, αν όχι να σκοτώσουν, τους προεστούς ώστε να καθιερώσουν κυβέρνηση στρατιωτικών, δηλαδή των ίδιων».[120]

Η ύβρις: Αν ήμαι πταίστης

Η φράση στην εδώ υποενότητα προέρχεται από την τραγωδία *Οδυσσεύς Ανδρούσσου*, που έγραψε ο Λευκάδιος Ιω. Ζαμπέλιος, φίλος της περιόδου της παιδικής ηλικίας του Ανδρούτσου στη Λευκάδα. Αποτελεί μέρος επιστολής προς «την κυρίαν Σεβαστήν Ακριβήν Σαρλαμπάν», στην οποία γράφει, ανάμεσα σ' άλλα: «Και τωόντι δεν εματαιώθησαν αι προρρήσεις μου· διότι ουχ ήττον παντός άλλου των κορυφαίων του Ιερού Αγώνος εκείνου εδοξάσθη και έπεσε διά την σωτηρίαν του Γένους μας. Δι' όλα ταύτα παρεκινήθην να τον τραγωδήσω, όπως έτι διασκορπίσω τα μαύρα νέφη, υπό των οποίων οι θανατώσαντες τότε αυτόν, εσκόπευσαν να θάψωσι το όνομά του, ως έθαψαν σκοτεινώς κάτωθεν της Ακροπόλεως το νεκρόν σώμα του· και προσφωνώ το πόνημά μου προς σε την μητέρα του. Επειδή σε γνωρίζω ανδρείαν, συλλογίζομαι ότι η ανάγνωσις της τραγωδίας μου, δεν θελει ανοίξει βαρέως τον πόνον της πικραμμένης καρδίας σου αλλά θέλει σοι αρπάσει μάλλον δάκρυα παρηγοριάς. Κατήντησας εις βαθύ γήρας, προσκαρτερούσα εις τα δεινά τα οποία [ε]ίδες και έπαθες εις τον ούτως κλυδωνισθέντα του βίου σου πλουν· αλλ'

[118] Αννινος 2007, 66-67.
[119] Πιζανιας 2021, 160.
[120] Πιζανιας 2021, 159.

απήλαυσας και αγαθόν σπάνιον προς άλλην γυναίκα· εχρημάτισας σύζυγος του Ανδρούσσου, και μήτηρ του Οδυσσέως. Δέξαι παρακαλώ, το πόνημά μου, και το ειλικρινές αίσθημα της ευλαβείας μου, και υγίαινε. κ΄. Αυγούστου αωμδ΄ εκ Κερκύρας».[121]

Ο Ζαμπέλιος δημοσιεύει το βιβλίο το 1860, 35 χρόνια μετά τη δολοφονία του παιδικού του φίλου. Προεξαγγελτικά, με την επιστολή στη μητέρα του, ανακοινώνει ότι πρόθεση της τραγωδίας ΙΑ΄ για τον Οδυσσέα είναι να λειτουργήσει ως καθαρτήριος λόγος για το όνομα του νεκρού αγωνιστή. Αναμφίβολα, υπαινίσσεται ότι μετεπαναστατικά το όνομα του Οδυσσέα δεν κατείχε πρωτεύουσα θέση στην ιεραρχία της εθνικής μνήμης.

Στο τέλος του εισαγωγικού κειμένου με τον τίτλο «Υπόθεσις» μνημονεύει τις πηγές του: «Και την συνέλεξα [τη βιογραφία] παρά των ξένων περιηγητών, οίτινες αυτόπται [ε]ίδον πολλά των όσων διηγούμαι, παρά δημοσίων και ιδιωτικών εγγράφων του καιρού εκείνου, παρά φιλαληθών μαρτύρων συναγωνιστών και συνήθων, έτι δε και αλλοτρίων του Οδυσσέως, πάρα πολλών επιμελών ερευνών και πληροφοριών· έκτοτε παρ' εμού συλλεχθεισών, προθυμουμένου να μανθάνω τα της Ελληνικής Επαναστάσεως διατρέχοντα, και όσα εξαιρέτως απέβλεπον τους κορυφαίους ταύτης Πρωταγωνιστάς, και τελευταίον παρά πολλών άλλων βασίμων και εις αποδεικτικά γράμματα θεμελιωμένων εκθέσεών τε και ειδήσεων, τας οποίας μοι εκοινώνησεν ο εδώ έντιμος και φιλογενής έμπορος και φίλος μου, ο ιππότης Ιωάννης Κεφαλάς Πρεβέζιος, όστις και πολλάς βοηθείας εδαψίλευσε τότε εις το Γένος, και πλουσίαν ιστορικήν αποθήκην εγγράφων, και επιστολών, και άλλης παντοίας ύλης εν τω καιρώ της Επαναστάσεως μετά πολλής ακριβείας συνήθροισα».[122]

Η τραγωδία τοποθετείται, αρχικά, στο στρατόπεδο του Οδυσσέα, έξω από τη Λιβαδειά. Έχει προηγηθεί ο διπλός φόνος των Νούτσου – Μπαλάσκα.

Βλέπεις πώς ταύτας μου τας τέχνας,
παρεξηγούσι, δολίως οι εχθροί μου·
εγκαλούμ' ότι, τουρκοφρονών, ηκούσθην,
και κρυφώς γράφω, με τον Ομέρ – Σατράπην,
της γείτονος Καρύστου· και συ γινώσκεις,
αν τον πλανάω, μ' ανακωχάς, σκοπεύων,
ουδέτεροι να ζώμεν, ώστε να παύση,
η μεταξύ των Ελλήνων και Τούρκων πάλη,
ή αν τω όντι δειλός προδότης.
έπαυσε' ο φθόνος, να με καλή φονέα,
του Νούτσου, του Βαλάσκα, κ' ήρχισε τώρα,

[121] Ζαμπελιος 1860, 317.
[122] Ζαμπελιος 1860, 337-338.

να μ' ονομάζη, φιλότουρκον, προδότην.
Εγώ τοιούτος, εγώ! όστις ασμένως,
εις της θαλάσσης, κρημνίζομαι τα βάθη,
ίνα πνιγώ εντάμα, μ' όλους τους Τούρκους.[123]

Ο Οδυσσέας συνομιλεί με τον Πανουργιά, τον γηραιό καπετάνιο, και του εκφράζει το παράπονό του για τις φήμες που κυκλοφορούν περί συνεργασίας με τον Ομέρ πασά της Ευβοίας. Ωστόσο, ο Πανουργιάς του αντιτάσσει ότι η βαρύτερη «ύβρις» έγκειται στην ισχυρή ακόμη φήμη ότι σκότωσε τους δύο απεσταλμένους της Διοίκησης.

Την ύβριν ταύτην, άφες· ως ψευδής, πίπτει·
η άλλη όμως, του Νούσσου, του Βαλάσκα,
με θλίβει ότι επικρατεί ακόμη.

Ο Οδυσσέας αρνείται την εμπλοκή του στον φόνο, κατά τον Ζαμπέλιο, λέγοντας:

Ήδη ητοιμαζόμην να φύγω, ότε,
πέντε των πιστοτέρων, κρυφά υπήγον,
κ' ετέλεσαν τον φόνον μήπως εκράχθην,
να δικασθώ και ακρίτως, διεφημίσθην,
εντολείς, σφάκτης· διό και παρητήθην.[124]

Στη συνέχεια ο ομομήτριος αδελφός του Ιωάννης εισέρχεται στη σκηνή ενημερώνοντάς τους για τις πληροφορίες ότι ο σουλτάνος, μετά από τετραετείς αποτυχημένες προσπάθειες, αποφάσισε να καταστείλει την Επανάσταση στέλνοντας τον Ιμπραήμ μέσω Πελοποννήσου και τον Κιουταχή μέσω Θεσσαλίας και Στερεάς. Από τη μια μεριά βρίσκεται ο ορατός κίνδυνος για την εξέλιξη της Επανάστασης. Η κατάσταση γίνεται επικίνδυνη· από την άλλη τοποθετείται η αδιάφορη κυβέρνηση· μάχεται ο ένας τον άλλο, με σκοπό να αυξήσουν τα πολιτικά τους κέρδη. Αναρωτιέται ο Οδυσσέας:

Κ' οι κυβερνώντες, το πλοίον της Πατρίδος·
οι διπλωμάται, και γραμματείς του Γένους,
τι, εις τον κίνδυνον μας τούτον, ποιούσι και
τι ο Μαυροκορδάτος, τι ο Κωλέτης,
οι δύο της Ελλάδος, οφθαλμοί ούτοι;[125]

---

[123] Ζαμπελιος 1860, 344-345.
[124] Ζαμπελιος 1860, 345.
[125] Του απαντά ο αδελφός του Ιωάννης Κονεμένος: *Ποιούσιν ό,τι εποίησαν ως τώρα· / μάχεται, κατα-*

Διαμορφώνεται, λοιπόν, ένα ετεροβαρές δίπολο, δεδομένου ότι απουσιάζει ο στρατιωτικός βραχίονας των Ελλήνων επαναστατών. Αυτό διευκρινίζεται στην επόμενη σκηνή, κατά την οποία φθάνει αγγελιαφόρος από το Μεσολόγγι, απεσταλμένος του Νικηταρά, για να ενημερώσει τον Οδυσσέα ότι η απουσία του από την Κερπινή συνέτεινε στην ανακήρυξή του ως αντάρτη.

Κ' έλλειψας να υπάγης, και σε ακόμη,
ως συνειδότα εκήρυξεν αντάρτην.[126]

Τον απαλλάσσουν από την αρχιστρατηγία, στην οποία τοποθετούν τον Ιωάννη Γκούρα. Εντείνεται η συναισθηματική του αναστάτωση. Εκστομίζει ύβρεις προς τη Διοίκηση: «Διεφθαρμένοι του σκάφους μας πρυμνήται (...) δοξομανείς, πανούργοι». Απέναντι σ' αυτούς τοποθετεί το «ημείς», το οποίο παραπέμπει στον εαυτό του, στους συμπολεμιστές, στους στρατιωτικούς γενικότερα.

Ημείς κροτούντες, ακαταπαύστους μάχας,
φέρομεν όλον, το βάρος του Αγώνος,
και πολεμούμεν να σώσωμεν το Γένος,
και σεις κρατούντες, τους οίακας του Πλοίου,
το καταντάτε, εις χύρτεις (;) κ' εις σκοπέλους.[127]

Η ατμόσφαιρα είναι ηλεκτρισμένη κι έτσι το ερώτημα που απευθύνεται στον Οδυσσέα, είναι «τι μελετάς». Η εξέλιξη της σύγκρουσης θα εξαρτηθεί από τη δική του διαχείριση.

Ούτε απειθών, ν' ανάψω έμφυλον μάχην,
αλλ' ούτε να πιστεύσω εις τους εχθρούς μου,
εκθέτων την ζωήν μου· την αρχηγίαν,
αφήνω· ας την λάβη, φθάσας ο Γκούρας·
αλλ' αν και να με κρούση τολμά, ας έλθη.[128]

Η απάντησή του προκαλεί ανησυχίες στον Πανουργιά, ο οποίος προσπαθεί να τον στρέψει εναντίον των Τούρκων. Όμως, η οργή του Οδυσσέα είναι έκδηλη, γεγονός που προετοιμάζει τις αφηγηματικές εξελίξεις.

τρέχει, και εις τον άλλον, / επί σκοπώ ν' αρπάση, όλον το Κράτος, ή καν να λάβη, δύναμιν πλειοτέραν· / και όπως δυνηθώσιν, εργάζοντ' όλα· / πωλούσι περί Γένους, θαυμαστούς λόγους, / κ' υπόσχονται προς όλους όθεν με ταύτα, / κάμνουσι φίλους, και οπαδούς και ούτω, / τας διχονοίας κινούσι, και τας στάσεις, ΖΑΜΠΕΛΙΟΣ 1860, 347.

[126] ΖΑΜΠΕΛΙΟΣ 1860, 349.

[127] ΖΑΜΠΕΛΙΟΣ 1860, 350.

[128] ΖΑΜΠΕΛΙΟΣ 1860, 351.

Ο Αντωνιάδης, στη δική του τραγωδία *Οδυσσεύς Ανδρούτσος*, που εκδίδεται 26 χρόνια μετά (1886), επικεντρώνεται στην αβεβαιότητα που προκαλεί ο θυμός του Οδυσσέα. Ο χώρος στο Β΄ μέρος είναι η σπηλιά του Οδυσσέα, στην οποία βρίσκονται η γυναίκα του Ελένη Καρέλη, Βλάχα από τους Καλαρρύτες, η ομομήτρια αδελφή του Ταρσίτσα και ο σύζυγός της, ο Σκωτσέζος Τρελλώνης. Η Ελένη βρίσκεται σε άσχημη ψυχολογική κατάσταση μετά από όνειρο που είδε· ανησυχεί για αυτόν· αισθάνεται ενοχή που δεν φροντίζει τον άντρα της.

Η μαύρη! πόσαις δε μου το 'λεγε φοραίς
η πεθερά μου! παιδί μου, πρόσεχε
τον άντρα σου, γιατί του θέλουνε κακό
αυτοί που γράφουν, στέλνουν τα πλατειά χαρτιά.[129]

Εισέρχεται στη σκηνή ο Οδυσσέας που αναφέρεται στις δολοφονικές απόπειρες εναντίον του στο Ναύπλιο. Η ψυχολογική του κατάσταση δεν είναι καλή και κλώθει διάφορες σκέψεις στο μυαλό του υπό το κράτος της οργής. Οι δύο γυναίκες, η γυναίκα του Ελένη και η αδελφή του Ταρσίτσα, παλεύουν να του ανορθώσουν το ηθικό.

Ξέρω ποιοι τα κάνουνε
ετούτα, κείνοι που στ' Ανάπλι θέλουνε
καλαμαράδες μόνο να ορίζουνε.
Μη σε μέλη, αδελφέ μου, θελά 'ρθώ
εγώ μαζί σου, και τα μάτια του λαού
θανοίξω, ποιος προδότης είνε να ιδή.[130]

Γνωρίζοντας και οι δύο τον εκρηκτικό του χαρακτήρα προσπαθούν να τον αποτρέψουν από μη επιθυμητές αντιδράσεις: να μη στραφεί εναντίον της Διοίκησης και όσων συμπαρατάσσονται μαζί της. Η Ελένη προτείνει να κλειστούν στη σπηλιά,[131] ενώ η Ταρσίτσα τον εκλιπαρεί να μη στραφεί εναντίον της πατρίδας,[132] αποδοκιμάζοντας την πρόταση της γυναίκας του για απομόνωση.[133] Ο ίδιος ο Οδυσσέας μοιάζει να μην ακούει όσα λέγονται. Ο Αντωνιάδης βάζει στο στόμα του ένα ιστορικό γεγονός, το οποίο θεωρεί την αιτία των περιπετειών του.

---

[129] Αντωνιαδης 1886, 26.

[130] Αντωνιαδης 1886, 31.

[131] *Όχι, μη φύγης, Οδυσσέα, πεια 'πο δω, / να φράξωμε το στόμα τούτης της σπηλιάς, / και να σκοτώνωμ' όποιος θάρθ' οχτρός εδώ*, Αντωνιαδης 1886, 32.

[132] *Ένα μονάχα βλέπε, μην εκδικηθής / την άμοιρη πατρίδα (Ταρσίτσα)*, Αντωνιαδης 1886, 33.

[133] *Ο γιος τ' Ανδρούτσου να κλειστή σαν ποντικός / σε μία τρύπα μέσα; τότε πειο καλά / τον τάφο του νανοίξη σε μια σπηλιά*. Αντωνιαδης, 1886, 32.

Α! μωρέ Γέρο του Μωριά, εσύ εσύ
δε μ' άφησες να πνίξω με το χέρι μου
της αλεπούδαις, όπου τώρα με γελούν.
Ε! θα μετανοήσης, μα θελάν' αργά·
και σένα θελά βάλουν εις την φυλακή,
για θάνατο και σέν' θελά κρίνουνε.[134]

Πρόκειται για μια μαρτυρημένη πρόταση που έγινε το 1823 από τον Οδυσσέα στον Κολοκοτρώνη να σκοτώσουν τον Μαυροκορδάτο, κάτι που αναδεικνύει το γεγονός ότι οι δολοφονίες ήταν μέρος της πρακτικής στη διεκδίκηση ρόλου στη νέα εξουσία, κληρονομιά των κλεφταρματολικών παραδόσεων.

Εμφανίζεται να απειλεί θεούς και δαίμονες («θα πάγ'... ως και με Τούρκους»[135]). Η Ταρσίτσα, όμως, λειτουργεί ως η φωνή της διαμορφούμενης ιστορικής συνείδησης· γνωρίζει ότι οι παλιές πρακτικές έχουν παρέλθει.

Μη λες για τον πατέρα· πέρασαν αυτά
τα χρόνια, Οδυσσέα, που πηγαίνανε
οι κλέφταις με τους Τούρκους· τότε χωριστή
κυβέρνησι δεν είχαν όπως σήμερα.[136]

Ο Αντωνιάδης τον αποκαθαίρει, στη συνέχεια, από τις υποψίες ότι τουρκοπροσκύνησε. Ο Ταχήρμπεης, εκτελώντας εντολή του Ομέρ Βρυώνη, προτείνει να τουρκοπροσκυνήσει, υποσχόμενος ότι θα «σε κάνομε τον πρώτο καπετάνιο· θα προστάζης συ τα βιλαέτια όλα εδώ της Ρούμελης. Φθάνει μονάχα νάχη το μπουλούκι του και Τούρκικη σημαία».[137] Η απάντηση του Οδυσσέα είναι αρνητική.

Όχι, δε θαρθώ·
το άκουσες μονάχος, Τούρκο δε θαδώ,
Σουλτάνο δε γνωρίζω· φύγε, πήγαινε,
γιατί δεν είνε πεια τα χρόνια πούξερες.
Τώρα στη μέση μας χωρίζει ποταμός
απ' αίματα, 'πο φλόγες, όπου κάψανε
χιλιάδες, το γνωρίζεις, γυναικόπαιδα.[138]

Με τον τρόπο αυτό η τραγωδία εισέρχεται στην έξοδό της, που πραγματοποιείται με τη δολοφονία του Οδυσσέα. Ο χώρος πλέον έχει αλλάξει, βρίσκονται στην

---

[134] Αντωνιαδης 1886, 34.
[135] Αντωνιαδης 1886, 35.
[136] Αντωνιαδης 1886, 36.
[137] Αντωνιαδης 1886, 50.
[138] Αντωνιαδης 1886, 64.

Ακρόπολη. Αναδεικνύεται η αντίθεση ανάμεσα στη Γκούραινα και τον άντρα της. Η πρώτη εμφανίζεται να υπερασπίζεται τον Οδυσσέα, υπενθυμίζοντας, με ευγνωμοσύνη, όσα τους έχει προσφέρει.

Τον Οδυσσέα, Γκούρα μου, θυμάσαι; το θυμάσαι
εκείνος πως αν έλειπε, δε μ' έδιν' ο γονειός μου
σε σένα, γιατί χίλιαις; δυο συκοφαντίαις τούπαν.[139]

Η Γκούραινα θέτει στο επίκεντρο των φημών για την απόφαση της εξόντωσης του Οδυσσέα την ηθική υποχρέωση των Γκουραίων –χάρη σ' αυτόν υπάρχουν ως οικογένεια. Ο Γκούρας αντιμετωπίζει διλήμματα. Όμως, ο Μήτρος της Τριανταφυλλίνας, ένας από τους δολοφόνους του Ανδρούτσου, τον καθησυχάζει.[140] Ο Οδυσσέας προτείνει να επιτεθούνε μαζί με τον Γκούρα εναντίον της Διοίκησης στο Ναύπλιο[141] ή να κριθεί,[142] ενώ η Γκούραινα κάνει απεγνωσμένη προσπάθεια να σωθεί ο Οδυσσέας, αναγνωρίζοντας την πολεμική του ανωτερότητα.[143] Ο Γκούρας τον πείθει τελικά να εισέλθει στον πύργο,[144] όπου γίνεται η δολοφονία του·[145] απόδειξη είναι τα μουγκρητά και το σώμα του νεκρού πια Οδυσσέα, τον οποίο μοιρολογεί. Η τραγωδία ολοκληρώνεται με τον «άνθρωπο του λαού», που προφανώς εκφράζει την κοινή γνώμη, τη δημόσια ιστορία θα λέγαμε σήμερα. Η Γκούραινα αποδέχεται την άποψη του «λαού».[146]

Οι δυστυχείς! καλά το ξέραμεν εμείς.
τον Γκούρα ο Κωλέττης είνε πούβαλε[147]
(Γκούραινα).

Ο Ζαμπέλιος, στη δική του τραγωδία, αναθέτει τον ρόλο του «λαού» του Αντω-

---

[139] Αντωνιαδης 1886, 74.

[140] *Άφσε εμέν', ξέρω 'γω το πράγμα πώς θα γείνη*, Αντωνιαδης 1886, 82.

[141] *Μονομιάς απόψε καθώς είσαι, / μ' όλα τα παλληκάρια σου, στο Ναύπλιο τραβάμε / να πάρωμ' την αρχήν εμείς;* Αντωνιαδης 1886, 85.

[142] *Ναι, θέλω να με κρίνουνε, / για να δειχθή κανένα πως δεν έκαμα / κακό, να γείνω πάλι αρχιστράτηγος*, Αντωνιαδης 1886, 87.

[143] *Και μήπως είνε άλλος αξιώτερος / στη Ρούμελη να γείνη αρχιστράτηγος; / και τα μικρά παιδιά αυτό το ξέρουνε*, Αντωνιαδης 1886, 88.

[144] Η ενοχή του Γκούρα αναδεικνύεται μέσα από τον μονόλογό του: *Εμπήκε μέσ' στον πύργο· κύτταξε χαρά / ο μαύρος Άδης πούχει! το καλήτερο / θα φάη παλληκάρι, που στη Λειβαδιά / εφάνηκεν ως τώρα*. Αντωνιαδης 1886, 97.

[145] Προηγείται η κατάρα του Οδυσσέα προς τον Γκούρα, η οποία συνδέεται και με τον θάνατό του, στην πολιορκία της Ακρόπολης το 1826: *θα πω κατάρα φοβερή, μία στιγμή / στον κόσμο τούτο να μη μείνης ζωντανός, / αν τύχη και πεθάνω εξαιτίας σου*, Αντωνιαδης 1886, 91.

[146] *Τον Γκούραν ο Κωλέτης είνε πούβαλε / τον αδελφό να φάη τον καλήτερο. / Αχ! Γκούρα μου, γιατί, γιατί δεν έμπηγες / σ' εμένα το μαχαίρι πούμπηξες / στα στήθια ταδερφού;* Αντωνιαδης 1886, 102.

[147] Αντωνιαδης 1886, 102.

νιάδη στον Χορό, διερμηνευτή της δημόσιας ιστορίας. Απευθύνει τον λόγο στην «ομόνοια», την οποία εκλιπαρεί να κατεβεί από τον θρόνο της.

ομόνοια, κατάβα·
βοήθησόν μας να σώσωμεν ακόμη,
το λοιπόν γένος,
και ν' αναβώμεν εις την αρχαίαν δόξαν.[148]

Αποδίδει δε τη διασάλευση της ενότητας στους κυβερνήτες και τους υπουργούς του γένους. Ο Οδυσσέας ανακοινώνει την απόσυρσή του, γιατί

της εξουσίας, ν' άρχω προς εσάς, μ' εκδύνει,
αλλά και να με λάβη, δέσμιον θέλει.[149]

Αρνείται την κατηγορία του «φονέα του Βαλάσκα». Επαναλαμβάνει και ο Ζαμπέλιος την αποδιδόμενη κατηγορία του φιλότουρκου. Ωστόσο, στην τραγωδία του ο Οδυσσέας διάκειται αρνητικά προς το ενδεχόμενο βίαιης αντίδρασης. Στην ερώτηση του Χορού «συ δε τι μέτρον στοχάζεσαι να λάβης;», ο Οδυσσέας είναι σαφής για τις προθέσεις του.

την Αρχηγίαν, υποταχθείς, ν' αφίσω·
αλλ' όχι κ' εκουσίως, εις εχθρών χείρας,
να παραδώσω, κ' εκθέσω την ζωήν μου.[150]

Αρνείται να υποδαυλίσει τα πάθη και να στραφεί εναντίον του κράτους («να καταργήσω, με προσκαλείς, το κράτος;»). Ο «Οδυσσέας» του Ζαμπέλιου είναι συνειδητοποιημένος,[151] με ελεγχόμενες αντιδράσεις, σε αντίθεση με εκείνον του Αντωνιάδη που διακατέχεται από οργίλα πάθη.

Μεσολαβούν οι σκηνές της οικογενειακής έντασης, στην οποία συμμετέχουν, εκτός από την Ελένη, σύζυγο του Οδυσσέα, η μάνα του Ακριβή και ο γιος του Λεωνίδης. Η Ελένη εμφανίζεται –και από τον Ζαμπέλιο– να βλέπει οράματα και να ακούει φωνές.[152] Η Ακριβή διαισθάνεται ότι πίσω από την «σκυθρωπήν όψιν» κάτι τον απασχολεί. Και σ' αυτήν την τραγωδία ο Οδυσσέας περιγράφει το δίπολο που του προξενεί τη δυσθυμία. Είναι οι «γραικύλοι», οι οποίοι «ως ερπετά εμβήκαν».[153] Απέναντί τους τοποθετεί τους οπλαρχηγούς. Είναι εκείνοι που

---

[148] Ζαμπελιος 1860, 353.
[149] Ζαμπελιος 1860, 361.
[150] Ζαμπελιος 1860, 360.
[151] *Ό,τι καταδικάζω τόσον να πράξω; / Ποτέ... προκρίνω, να υπακούσω μάλλον*. Ζαμπελιος 1860, 362.
[152] *ούτε ακούω άλλο, πάρεξ οράσεις, / και ακοάς φρικώδεις*, Ζαμπελιος 1860, 366.
[153] Ζαμπελιος 1860, 353.

Με εκήρυξαν αντάρτην, κ' έκπτωτον πάσης,
τιμής και Στρατηγίας. και εις την τόσον,
έκθετον ταύτην θέσιν, ύψωσαν ποίον,
με χρέος να με πιάση και στείλη, ποίον
μαντεύστε; τον Γούραν· και όταν άπαξ,
προστάζη ο Κωλέττης, κατ' εμού ταύτα,
νομίσατ' ότι, διά την πάλαι έχθραν,
αδυσωπήτως, ζητεί την κεφαλήν μου.[154]

Πριν, λοιπόν, από την κορύφωση του δράματος, ο ομομήτριος αδελφός του Οδυσσέα, ο Ιωάννης, που βρίσκεται στο πλευρό του Γκούρα, έρχεται στη σκηνή του αδελφού. Επιχειρεί να τον πείσει ότι ο Γκούρας έχει αλλάξει και απόδειξη αυτού είναι το ότι βρίσκεται έξω από τη σκηνή του Οδυσσέα έχοντας μόνο τρεις στρατιώτες.[155] Τελικά, ο Ανδρούτσος δέχεται να συναντήσει τον Γκούρα, ο οποίος παρουσιάζεται ως «αθώος του αίματος»,[156] κατηγορώντας για όλα τον Κωλέττη, δεδομένου ότι γνωρίζει την αμοιβαία έχθρα των δύο ανδρών.

Τι δεν είπα; αλλά εις μάτην·
είναι τωόντι, εχθρός σου ο Κωλέττης
ίν' αποφύγη τας διά σε δεήσεις,
ούτε ν' ακούση, εδέχετο κανένα·
ν' αντισταθώ; τι κέρδος; μηγάρ σ' ωφέλουν;
Ύποπτος εγενόμην, κ' εγώ εξίσου,
μηδέ να σ' ωφελήσω, πλέον εμπόρουν·
τέλος, εκλύων τον άγριον θυμόν του,
της αρχηγίας σ' εκδύνει, κ' εμέ πέμπων.[157]

Ο Γκούρας και στις δύο τραγωδίες εμφανίζεται παρελκυστικός και μειλίχιος στην προσπάθειά του να παρασύρει στη φυλακή τον Οδυσσέα, που τελικά πείθεται και φυλακίζεται. Η φημολογία για αμνηστία των φυλακισμένων, λόγω της εισβολής του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, αποδεικνύεται ανυπόστατη. Ο Οδυσσέας τελικά δολοφονείται από κάποιον στρατιώτη μέσα στη σκηνή του. Η τραγωδία κλείνει με τον αιμάσσοντα Οδυσσέα πάνω στη σκηνή. Πεθαίνει έχοντας δίπλα του τη μητέρα του Ακριβή και τον αδελφό του Ιωάννη.

---

[154] Ζαμπελιος 1860, 370.

[155] (...) *Ο Γούρας, πίστευσόν με, / φέρει γενναίαν, και ευγενή καρδίαν· / τας χάριτάς σου κηρύττει δημοσίως*, Ζαμπελιος 1860, 384.

[156] *Εγώ να σε φυλάξω· να σ' αποδώσω, / την ίσην χάριν· μ' έσωσας, να σε σώσω. / Τάχατε, παραδόσου· και ως οι άλλοι, / φυλακισμένοι ευρίσκονται εις Ύδραν / και συ επίσης εις την Ακρόπολίν μας*, Ζαμπελιος 1860, 387.

[157] Ζαμπελιος 1860, 386.

Το πελιδνόν κάλυμμα: η επιστροφή

Πέρασαν αρκετά χρόνια από τη δολοφονία του Οδυσσέα ώς την επιστροφή του στην εθνική μνήμη. Ώς τότε αυτό που ακουγόταν ήταν το μοιρολόι της Ακριβής, της μάνας του, όπως η λαϊκή μούσα το δημιούργησε.

Ποιος θε ν' ακούση κλαύματα, δάκρυα και μυρολόγια;
διαβάτ' από την Λειβαδιά, και σύρτε στη Βελίτσα,
κ' εκεί ν' ακούστε κλαύματα, δάκρυα και μυρολόγια
ν' ακούστε την Ανδρούτζενα την μάνα του Δυσσέα,
πώς σκούζει, πώς μυρολογά, και 'σαν τρυγόνι κλαίει!
Σαν περδικούλα θλίβεται, κι' ωσάν παππί μαδιέται,
σαν του κοράκου τα φτερά μαυρίζει η φορεσιά της!
—Δεν 'ς το είπα 'γω Δυσσέα μου, δεν σ' το είπα 'γω παιδί μου,
με τη βουλή μην πιάνεσαι με τους Καλαμαράδες!
Κάνουν τον Γκούρα Κεχαγιά, και το Νικόλα πρώτο.[158]

Η λαϊκή μούσα βάζει στο στόμα της Ακριβής Τσαρλαμπά μια άποψη που υπήρχε και εκφραζόταν από ένα τμήμα της κοινής γνώμης: ο χαμός του οφείλεται στη σύγκρουσή του με τους «καλαμαράδες», λέξη που συμπυκνώνει τη Διοίκηση της Επανάστασης και τους διανοούμενους.

Ωστόσο, η πρώτη επιστροφή του Οδυσσέα στη δημόσια ιστορία της μετεπαναστατικής Ελλάδας οφείλεται σ' έναν καλαμαρά. Ο Φαναριώτης Αλέξανδρος Σούτσος έγραψε, όπως προαναφέρθηκε, το επικό ποίημα *Η Τουρκομάχος Ελλάς*, που αναφέρεται στη στρατιωτική υπέρβαση του Οδυσσέα στο Χάνι της Γραβιάς. Στις σημειώσεις του πρώτου άσματος γράφει για τις προθέσεις του να ανασύρει τον Οδυσσέα από την εθνική λήθη τοποθετώντας τον μαζί με άλλους πρωταγωνιστές του αγώνα: «Αλλ' υπεράνω εγώ ιστάμενος μικρών τινων κομματαρχών, οίτινες και Οδυσσείς και Καραΐσκους και Βαρνακιώτας κατεδίωξαν, χρεωστώ ν' αποσπάσω από της εικόνος του ήρωος της Γραβίας το πελιδνόν κάλυμμα και να επικρεμάσω αυτήν άσπιλον εις την Ποικίλην Στοάν, όπου οι τέσσερις εφάμιλλοι αυτού άνδρες, ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ο Μάρκος Βότζαρης, ο Γεώργιος Καραΐσκος και ο Ανδρέας Μιαούλης, υπέρ τους άλλους διαπρέπουσιν».[159]

Είναι η πρώτη, συνεπώς, πράξη για επαναφορά του Ανδρούτσου, ώστε να αποκατασταθεί, κατ' αυτόν, η ιστορική αλήθεια. Αφετηρία για την επιστροφή, μέσω της ποίησης, είναι η διαπίστωσή του ότι θεωρείται προδότης της επαναστατημένης Ελλάδας, υπαινισσόμενος προφανώς την κατηγορία για τα καπάκια με τους Τούρ-

---

[158] Ζαμπελιος 1852, 650/665.
[159] Σουτσος 1850, 64-65.

κους. Προσωποποιεί δε την ευθύνη στον Κωλέττη, χρησιμοποιώντας την άποψη που ήταν διαδεδομένη τότε και η οποία έφτασε ώς και την επέτειο των 200 ετών από το 1821: «Ο Κωλέττης, εντολεύς της θανατώσεως αυτού, έρριψεν επάνω και της προτομής του μέλαιναν σκέπην, και ο σκληρώς δολοφονηθείς Αρματωλός θεωρείται μέχρις ώρας ως άλλος Παυσανίας προδώσας την Ελλάδα περί τα έσχατα του βίου του».[160] Η ποίηση αυτής της εποχής, ιδιαίτερα του Αλ. Σούτσου, λειτουργεί ως ένα φυλλάδιο ιστορικής αφήγησης. Αποτυπώνει όσα θρυλούνται.

Δέκα χρόνια μετά, γίνεται το δεύτερο βήμα για την επιστροφή. Ο παιδικός του φίλος Ιω. Ζαμπέλιος γράφει γι' αυτόν τραγωδία. Συγκλίνει με τον Αλ. Σούτσο στην άποψη ότι «τον εβύθισαν επίτηδες οι φονείς του» στο σκοτάδι[161] και ο δικός του σκοπός είναι να διαλύσει την ομίχλη. Στην επιστολή δε προς την Ακριβή –που προτάσσεται του κειμένου της τραγωδίας– υπενθυμίζουμε ότι σημειώνει τα εξής: «παρεκινήθην να τον τραγωδήσω, όπως έτι διασκορπίσω τα μαύρα νέφη, υπό των οποίων οι θανατώσαντες τότε αυτόν, εσκόπευσαν νά θάψωσι το όνομά του, ως έθαψαν σκοτεινώς κάτωθεν της Ακροπόλεως το νεκρόν σώμα του».[162]

Έχω την εντύπωση ότι ο προσωπικός τόνος της επιστολής καθώς και η σχέση του συγγραφέα με τον Οδυσσέα ωρίμασαν τους προβληματισμούς της χήρας του, ώστε να λάβει επίσημο χαρακτήρα η διαδικασία ένταξης του Οδυσσέα στην εθνική ιστορία. Ενδεχομένως ο Κάρπος Παπαδόπουλος, συναγωνιστής και φίλος του Ανδρούτσου, διεκδικεί ρόλο στην υλοποίηση των σκέψεών της· αυτός εκφώνησε, μάλιστα και τον λόγο στη νεκρώσιμη ακολουθία για την ανακομιδή των οστών στη μητρόπολη Αθηνών (21 Φεβρουαρίου 1865).

Δυο μέρες μετά, η εφημερίδα *Ελπίς*, σφοδρή αντίπαλος του Κωλέττη –ούτε ο θάνατός του δεν ανέκοψε το μένος της– δημοσιεύει σχόλιο με αφορμή το γεγονός, το οποίο αφιερώνεται, σχεδόν εξ ολοκλήρου, στον Ηπειρώτη πολιτικό: «Την παρελθούσαν Κυριακήν εγένετο η ανακομιδή των λειψάνων του μακαρίτου Οδυσσέως Ανδρούτζου, του προ τεσσαράκοντα ετών ευρεθέντος νεκρού κάτωθι του εν τη Ακροπόλει Αθηνών πύργου, εν τω οποίω διέμενεν υπό κράτησιν. Διεδόθη κατά την εποχήν εκείνην ότι ηθέλησε να δραπετεύση κρεμασθείς από σχοινίου, το οποίον διερράγη, και ότι ούτω καταπεσών εφονεύθη. Το βέβαιον όμως είναι ότι ο φρουραρχών εν τη Ακροπόλει στρατηγός Γκούρας, κατά διαταγήν του Κωλέττου, τον εφόνευσε κρημνίσας αυτόν από του παραθύρου του πύργου. Ο Κωλέττης ηθέλησε ν' άρη εκ του μέσου οπλαρχηγόν μεγίστην εξασκούντα επί των Ρουμελιωτών επιρροήν, ην ήθελε να έχη προνόμιον ο ίδιος. Αναμφισβητήτως ο Οδυσσεύς ήτο ο άνθρωπος, όστις ηδύνατο να συγκεντρώση εις χείρας του την Εξουσίαν, διότι οι στρατιωτικοί πάντες τω παρεχώρουν τα πρωτεία, και να την μεταχειρισθή προς όφελος της πατρίδος ως την μετεχειρίσθη κατόπιν ο Καραϊσκάκης· ο βίαιος αυτού

[160] Σουτσος 1850, 64.
[161] Ζαμπελιος 1860, 403.
[162] Ζαμπελιος 1860, 317.

θάνατος απήλλαξε τον Κωλέττη ισχυρού κατά της φιλοδοξίας του προσκόμματος, εστέρησεν όμως και την πατρίδα ανδρός εμπειροπολέμου, ανδρείου, και οξυδερκούς. Η τελετή της ανακομιδής εγένετο επιμελεία της χήρας του μακαρίτου Οδυσσέως· ο τάφος αυτού ευρίσκετο έν τινι γωνία της Ακροπόλεως».[163]

Η εφημερίδα αναπαράγει όσα λέγονταν τότε, τα οποία και διαμόρφωσαν έκτοτε τη στερεοτυπική αντίληψη για τους φυσικούς και ηθικούς αυτουργούς της δολοφονίας. Το αντικωλεττικό μένος, ωστόσο, την παρασύρει σε ιστορική λαθροχειρία. Είναι αδιαμφισβήτητη η ηγετική προσωπικότητα του Οδυσσέα, ωστόσο δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα ότι όλοι οι στρατιωτικοί «τω παρεχώρουν τα πρωτεία». Ένα μέρος αυτών τον αντιμετώπιζε με καχυποψία.[164]

Ο Φεβρουάριος, λοιπόν, του 1865 είναι σημαντικός για τη σχέση του Ανδρούτσου με την εθνική ιστορία. Γίνεται το μνημόσυνο και η σχετική ανακοίνωση-πρόσκληση δημοσιεύεται στις εφημερίδες. Υπογράφει η «χήρα ΕΛΕΝΗ ΟΔΥΣΣΕΩΣ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ».[165]

«Μετά τεσσαρακονταετές διάστημα χρόνου, καθ' ό ο Ύψιστος αφήκε την χάριν του, όπως η επιζώσα υποφαινομένη χήρα του αοιδίμου Οδυσσέως Ανδρούτσου αποδώση την θρησκευτικήν τελετήν εις τα οστά αυτού, ταφέντος εν σιωπή ένεκα του επιγενομένου αυτώ σκληρού θανάτου έν τινι γωνία της Ακροπόλεως των Αθηνών, η υποφαινομένη παρακαλώ πάντας τους ευρισκομένους ενταύθα συναγωνιστάς αυτού και τους λοιπούς κατοίκους των Αθηνών, όσοι ευαρεστούνται να παρευρεθώσιν εις την κήδευσιν των οστών του μακαρίτου γενησομένην εις το πρώτο κοιμητήριον, και την νεκρώσιμον θρησκευτικήν ακολουθίαν, γενησομένην εν τω ναώ της μητροπόλεως την 21 τρ. μ. ημέραν κυριακήν και ώραν 10 προ μεσημβρίας. Αθήναι την 17 Φεβρουαρίου 1865».

Η ανακομιδή των οστών και η θρησκευτική τελετή, λοιπόν, διά των οποίων επιτυγχάνεται η επίσημη ένταξη στην εθνική μνήμη, είναι οι διαδικασίες με τις οποίες τα οστά του Οδυσσέα, απορριγμένου στην αυλή του ναού των Ασωμάτων στην Πλάκα, καθαγιάζονται τελετουργικά στη μητρόπολη Αθηνών και ενταφιάζονται κοντά σε πολλούς από όσους πρωταγωνίστησαν. Στο κείμενο της εφημερίδας *Εθνοφύλαξ*, που δημοσιεύθηκε την επόμενη ημέρα, τονίζεται η γενναιότητα του νεκρού και ο άδικος και δραματικός θάνατός του.[166] Το δημοσιογραφικό κείμενο

---

[163] Ανωνυμος 1865α, 2.

[164] Τζακης 2021, 188-189.

[165] Ανδρουτσου 1865, 4.

[166] «Τα οστά ενός των ηρώων του υπέρ ανεξαρτησίας αγώνος, του αοιδίμου Ανδρούτσου, ούτινος ο αμέτρητος ηρωϊσμός και η στρατηγηματικότης είχον τρομάξει τους Τούρκους και εις τον οποίον οι μετ' αυτού προκινδυνεύοντες επέβαλον άδικον και δραματικόν θάνατον, έκειντο εν μια γωνία της ακροπόλεως άκλαυστα και ερριμένα. Η σύζυγος του ανδρός τούτου Ελένη, ευλαβώς προς την ένδοξον μνήμην αυτού, ανεκομίσατο εκ της ακροπόλεως τα οστά, άτινα, αφ' ού εψάλη χθες εν τω ναώ της μητροπόλεως η επ' αυτοίς νεκρώσιμος ακολουθία, μετεκομίσθησαν μετά της προσηκούσης πομπής

σημειώνει ότι τα οστά «έκειντο εν μια γωνία της ακροπόλεως άκλαυστα και ερριμένα». Πρόκειται για μια πράξη που τοποθετεί τον νεκρό στον χώρο του μιαρού, τόσο ιστορικά όσο και θρησκευτικά. Η απόθεση της σορού ενός νεκρού συνάδει, για τους καιρούς εκείνους, σε πρόσωπα μη αποδεκτά για τον βίο ή τη θανή τους.

Στο άλλο άκρο της αποδοχής και νομιμοποίησης τοποθετείται η ανακομιδή και ο τελετουργικός ενταφιασμός. Πρωταγωνιστεί η χήρα του Ελένη. Όμως, η πράξη επικυρώνεται από το πλήθος που συμμετείχε: «Η λαμπρότης της κηδείας ταύτης, εις την οποίαν παρήσαν η εθνοφυλακή και ο εν τη πρωτευούση στρατός, τα λείψανα του ιερού αγώνος και άπειρον πλήθος πολιτών, είναι τρανοτάτη απόδειξις, ότι ουδεμία τών εκ πλάνης και εκ προαιρέσεως παραμορφώσεων της ιστορίας ίσχυσε να δικαιολογήση τον φθόνον και την αισχράν ιδιοτέλειαν ασπαλάκων τινών και να αμαυρώση την αθάνατον δόξαν του αοιδίμου Οδυσσέως Ανδρούτσου, ούτινος την ανδρείαν, την φιλοπατρίαν και τας άλλας αρετάς εξύμνησε και πάλιν χθες εν τω ναώ της μητροπόλεως διά καταλλήλου λόγου ο συναγωνιστής και οπαδός αυτού συνταγματάρχης Κάρπος».[167]

Η πλήρης ένταξη του Οδυσσέα στην εθνική μνήμη πραγματοποιήθηκε στο χάνι της Γραβιάς με την ανέγερση του ανδριάντα του, την άνοιξη του 1888. Προηγήθηκε ομιλία του Παπαμιχαλόπουλου, το 1873, στην αίθουσα του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός». Ενδεχομένως τότε να απήγγειλε ο Αχιλλέας Παράσχος το ποίημά του «Αδάμας απολεσθείς», με τη διασαφήνιση «Απηγγέλθη εν τω Φιλολογικώ Συλλόγω "Παρνασσός" υπέρ ανεγέρσεως ανδριάντος του Οδυσσέως Ανδρούτσου».[168] Αναφέρεται στο χαμένο διαμάντι, τον Οδυσσέα, που έλαχε ο κλήρος στον ποιητή να τον επιλέξει η Μούσα για να το επιστρέψει στον κάτοχό του· να τραγουδήσει τον Οδυσ-

---

και στρατιωτικής παρατάξεως και εκηδεύθησαν εν τω πρώτω κοιμητηρίω Αθηνών. Η λαμπρότης της κηδείας ταύτης, εις την οποίαν παρήσαν η εθνοφυλακή και ο εν τη πρωτευούση στρατός, τα λείψανα του ιερού αγώνος και άπειρον πλήθος πολιτών, είναι τρανοτάτη απόδειξις, ότι ουδεμία τών εκ πλάνης και εκ προαιρέσεως παραμορφώσεων της ιστορίας ίσχυσε να δικαιολογήση τον φθόνον και την αισχράν ιδιοτέλειαν ασπαλάκων τινών και να αμαυρώση την αθάνατον δόξαν του αοιδίμου Οδυσσέως Ανδρούτσου, ούτινος την ανδρείαν, την φιλοπατρίαν και τας άλλας αρετάς εξύμνησε και πάλιν χθες εν τω ναώ της μητροπόλεως διά καταλλήλου λόγου ο συναγωνιστής και οπαδός αυτού συνταγματάρχης Κάρπος», βλ. Ανωνυμος 1865β, 1-2.

[167] Κατά την ανακομιδή των οστών απήγγειλε ποίημα ο Γεώργιος Παράσχος, γραμματέας του Κωλέττη: *Τον Στρατάρχην Οδυσσέα μετά χρόνους χαιρετάτε· / εδώ κείται του Ανδρούτσου ο περίβλεπτος υιός· / καταβάς εκ του σταυρού του ύπνον μάρτυρος κοιμάται / και πικράς αχαριστίας είν' ο τάφος του ναός. // Την ανάστασιν του Γένους κατ' αρχάς ευαγγελίζων / μ' εκατόν Ελλήνων παίδας νίκης έστησε χορόν· / και εις της Γραβιάς το χάνι τον Βρυώνην θρυμματίζων / του χορού εκείνου ίχνη Τούρκων άφισε σωρόν. // Τριπλήν ήνοιγεν ο Τούρκος και μας έπνιγεν αγκάλην, / εις τας Στερεάς τας δύο και του Πέλοπος την γην. / Πλην αυτός κτυπά την μίαν, απωθεί μακράν την άλλην / και της τρίτης ευκολύνει τον λοιμόν και την σφαγήν. // Με συντετριμμένα μέλη ο Στρατάρχης τώρα κείται / δεν τον έφαγε πυρίτις, δεν τον έρριψε πληγή... / Μεταξύ του Παρθενώνος η αγχόνη του κινείται / και από το μνήμα τώρα τους φονείς του ευλογεί.*

[168] Παρασχος 1904α, 113-120.

σέα.[169] Ο ποιητής αναφέρεται στον καιρό που πέρασε αλλά και τότε που απαγγέλλει το ποίημά του· τον καιρό που «φυσά καιρός αχάριστος, φυσά ντροπής αγέρας». Διερμηνεύοντας και τα αισθήματα άλλων θυμάται το «αγνώριστό τους μνήμα».

Ευλογημένο κ' ιερό σαν άγιο νάναι βήμα,
το χώμα όπου σκέπασε τ'αγνώριστό τους μνήμα·
στη γη τους αγριολούλουδα να πέφτουν μυρωμένα,
του Μάρτη να τους κελαϊδή, του Μάρτη χελιδόνα
κ' εις όνειρα να βλέπουνε τα μάτια τους κλεισμένα,
μέσα στον κρύο τάφο τους το γέρο-Παρθενώνα !
Στον τάφο τους!... Δεν έχουνε· ακόμη ένα λιθάρι,
ακόμη δεν εσκέπασε τ' Ανδρούτσου το λειοντάρι·
στα χρόνι' αυτά τ' αχάριστα αποθεόνουν άλλους,
μ' αθανασία ψεύτικη μιας ώρας, μιας ημέρας,
οι ανδριάντες σήμερα δεν είναι για μεγάλους.[170]

Η ολοκλήρωση του κύκλου της επιστροφής γίνεται το 1888 στο χάνι της Γραβιάς, που εξελίσσεται σε αφορμή για έκφραση της πίστης στο πολίτευμα και την ιστορική ενότητα. Το τονίζει ο ομιλητής Ν. Παπαμιχαλόπουλος, ο οποίος φοράει στο χέρι του το δακτυλίδι του Οδυσσέα.[171] «Μεγάλην δ' όντως τελούμεν ενταύθα πανήγυριν σήμερον· διότι το μνημείον τούτο τυγχάνει εν τη νέα Ελλάδι το πρώτον επί της πρεπούσης θέσεως ιδρυόμενον και ο πρώτος δε των Ελλήνων κατακοσμεί μετά θαλερών βλαστών του ηγεμονικού οίκου την εορτήν, αποδεικνύων ταύτην εορτήν επίσημον του όλου Έθνους. Αλλά και η ημέρα αύτη εκ των μεγίστων εν τη ημετέρα ιστορία υπάρχει. Κατά ταύτην εάλω και έπεσεν εις τας χείρας των εχθρών η Κωνσταντινούπολις και μετ' αυτής δε σύμπασα η Ελλάς – κατά ταύτην αποκαλύπτομεν και ημείς έν μνημείον της δόξης της αναστηθείσης Ελλάδος».[172]

Παρών ήταν ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄, συνοδευόμενος από την «καλλίμορφο βασιλόπαιδα» Αλεξάνδρα και τον πρίγκιπα Νικόλαο. Το επισημαίνει στο ποίημα που απαγγέλλει ο Παράσχος, ενώπιον του ανδριάντα του Ανδρούτσου. Απευθύνεται στους βασιλικούς γόνους αναφερόμενος στη βαρύτητα της εκδήλωσης για τη στερέωση του βασιλικού οίκου.

---

[169] *Διαμάντι έπεσε στη γη· στα χώματα εχάθη. / Η ιστορία πέρασε τυφλή και δεν εστάθη· / Ομως η μούσα έσκυψε με μάτια δακρυσμένα, / το πήρε, το εφίλησε, το έζωσε σ' εμένα / και μου είπε – «φούντα στόλιζε σπαθιού μεγάλου τούτο. / του γιου τ' Ανδρούτσου ήτανε· οπίσω δόσε του το!»,* Παρασχος 1904α, 113.

[170] Παρασχος 1904α, 108.

[171] «Ένα των δακτύλων της γραφούσης αυτόν χειρός περιβάλλει ο δακτύλιος ούτος, ον και ο ήρως της Γραβιάς ζων έφερεν εις τον δάκτυλον αυτού και δι' ού η χήρα εκείνου εκόσμησε τον εμόν, μεγάλως όντως αμείψασα μικράν πράξιν», Παπαμιχαλοπουλος 1888, 10.

[172] Παπαμιχαλοπουλος 1888, 9.

Το Χάνι τούτο που κυττάς, δεν είναι χάνι μόνο....
Του θρόνου του Πατέρα Σου είν' ένα σκαλοπάτι·
διαμάντι της κορώνας Του, μια στήλη στο παλάτι!
Θενά σκιρτήσ' η γη αυτή, μυρτιαίς κι' άνθους θα δώση,
δικά της βασιλόπουλα επάνω της σαν νοιώση.[173]

Στην τελετή παρίστανται και μαχητές στο Χάνι,[174] επίγονοι θανόντων αγωνιστών[175] και, όπως προειπώθηκε, ο βασιλιάς. Τα αποκαλυπτήρια γίνονται στις 29 Μαΐου, επέτειο της Άλωσης της Κωνσταντινούπολης του 1453. Η επιλογή δεν είναι τυχαία. Σ' αυτό αναφέρεται και ο ομιλητής, ο οποίος συνδέει τα δύο γεγονότα: «Είθε Συ μεν να εκτείνης έτι το έργον, να συντελέση δ' αυτό, τη ευδοκία του Θεού, ο Διάδοχος Κωνσταντίνος, τελείως ανορθών ό,τι έπεσε κατά την 29 Μαΐου 1453! Είθε!».[176] Επί της ουσίας η τελετουργία χρησιμοποιείται ως ευκαιρία για να προβληθεί το αίτημα για τη Μεγάλη Ιδέα, ο δε «δίος Οδυσσεύς» αναγορεύεται σε μεγαλεπίβολο στρατηγό. Θεωρείται ένας αρμός, με τη νίκη στο Χάνι της Γραβιάς, σ' αυτήν την προοπτική. Όλα τα υπόλοιπα έχουν λησμονηθεί:

Χάνι Γραβιάς! Τι όνομα μελωδικό θα ψάλω.
ωραίο σαν τη Λιάκουρα, ωσάν κι' αυτή μεγάλο!
Θαρρείς αηδόνια κελαϊδούν όταν το λεν τα χείλη·
γίνετ' ανεμοστρόβιλος και πόλεμος ανάφτει.
τη νίκη βλέπεις φτερωτή, γροικιέται καρυοφύλλι
και τ' Οδυσσέα η ματιά μέσ' σε καπνό αστράφτει!
……..
κλαίνε, βασιλοπούλα μου, και συ ακόμη κλίνε
την κεφαλή σου τη χρυσή μπροστά στον Οδυσσέα,
και φίλησε το μνήμ' αυτό, αφροπλασμένε κρίνε
με τέτοιο άγιο φίλημα θα γίνης πειο ωραία.[177]

Δαιμονισμένος ήμουν υπέρ της Πατρίδος

Η φράση περιέχεται στη νουβέλα του Κοροβίνη *Ολίγη μπέσα, ωρέ μπράτιμε*, που εκδόθηκε το 2019, δύο χρόνια πριν από τη διακοσιοστή επέτειο του 1821. Στον τίτλο προστίθεται η επεξήγηση, «Η τελευταία ώρα του Οδυσσέα Ανδρού-

[173] Παρασχος 1904β, 147.
[174] «Ηλίας Πετώνης, πρεσβύτης, εξήκοντα και επτά έτη νεώτερος εαυτού κατά την στιγμήν αυτήν».
[175] Η χήρα ενός των εκατόν είκοσι του συνταγματάρχου Παρασκευά Κουρκουμέλη.
[176] Παπαμιχαλοπουλος 1888, 27.
[177] Παρασχος 1904β, 145-146.

τσου». Ο λόγος που ασχολείται με τον Ανδρούτσο, σχετίζεται με την άποψη του συγγραφέα ότι ίσως αυτός είναι από τις πιο σημαντικές προσωπικότητες του αγώνα. Κι έτσι διαθέτει αφηγηματικά στον Οδυσσέα την τελευταία νύχτα, πριν από τη δολοφονία, για να μιλήσει για πρόσωπα και πράγματα που τον πλήγωσαν.

Παρ' όλα αυτά, θα έλεγα ότι ο Οδυσσέας δεν ανήκει στα προβεβλημένα πρόσωπα της βιβλιογραφικής παραγωγής της επετείου. Έχει δίκιο, ωστόσο, ο Κοροβίνης κατά το ότι ο Οδυσσέας εντάχθηκε στη λογοτεχνία ως εκφραστής μιας λεβεντιάς. Εμφανίζεται ως ασίγαστος επαναστάτης, πέρα από σκοπιμότητες.

Η ποίηση έχει το μεγάλο μερίδιο στις αναφορές. Ο Βαλαωρίτης υπομνηματίζει ποιητικά τον θεμελιακό ρόλο του Οδυσσέα στην απόκρουση των επιθέσεων των Οθωμανών. Το κορμί του γίνεται θεόκτιστο κοτρώνι. Του προσδίδει ιδιότητες υπερήρωα εντάσσοντάς τον στη γενεαλογία των μεγάλων πρωταγωνιστών του αγώνα.

Ο γυιος τ' Αντρούτσου στη Γραβιά
στηλώνει το κορμί του
κι απάνου του, σα νάτανε
θεόχτιστο κοτρώνι,
συντρίβετ' η Αρβανιτιά
με τον Ομέρ Βρυώνη
εις της Γραβιάς το Χάνι.[178]

Ο Παλαμάς εστιάζει στην ηρωική διάσταση, επιλέγοντας όμως να αναδείξει τη διαδικασία μετασχηματισμού ενός ταπεινού χανιού σε σύμβολο αντίστασης, με πρωτεργάτη τον Οδυσσέα.

Χάνι με λέγαν της Γραβιάς
για χάνι, μ' είχαν χτίσει,
μα ο γυιος τ' Αντρούτσου μ' έκαμε
της δόξας ερημοκλήσι.

Αξιομνημόνευτη είναι η ένταξη του Οδυσσέα στο πάνθεο των μεγάλων επαναστατών. Αυτό επιχειρεί ο Εγγονόπουλος, στο ποίημά του *Μπολιβάρ*.[179] Στην ίδια δεκαετία, ο Γιοφύλλης (1947) στο ποίημά του «Ο Αγώνας» αναφέρεται στον αγώνα για την κατάληψη του κάστρου της Αθήνας. Με αφετηρία αυτό το γεγονός υπενθυμίζει το Χάνι, «εκεί που στάθηκε αρχηγός ο καπετάν Αντρίτσος», ενώ αναδεικνύει τις εμφύλιες διαμάχες που κατέληξαν στη δολοφονία του Οδυσσέα.

ανάθεμα τις όχτρητες κι ανάθεμα τις ζούλιες,

---

[178] Βαλαωρίτης 1924, 225.
[179] Εγγονοπουλος 1978 ([1]1944)· Σταματης 2020, 287.

που φάγανε τον αρχηγό, το δόλιο το Δυσσέα.[180]

Σ' αυτές τις διαμάχες και τη ζηλοφθονία, θύμα της οποίας ήταν ο Ανδρούτσος, αναφέρεται και ο Παπαθανασόπουλος σε ομότιτλο ποίημα («Ανδρούτσος»), που συμπεριλαμβάνεται στην ποιητική συλλογή *Ρουμελιώτικα* (1960).[181] Προσφωνεί τον Οδυσσέα «θεϊκέ πολεμιστή ομηρικέ» και «τρανέ Γραικέ». Στην άλλη πλευρά τοποθετούνται «οι Γιούδες». Το ίδιο πνεύμα διαποτίζει και το πνεύμα της Ρίτας Μπούμη Παπά.

Ταπεινοί, φθονεροί, συκοφάντες, Γραικύλοι,
στης δόξας λουσμένο τις αναλαμπές
σε πιάσαν, «προδότη» σε είπαν κ' οι φίλοι
και δεμένο σε ρίξανε στις φυλακές.

Ο κόσμος της Επανάστασης του 1821 χωρίζεται, με άξονα τον Οδυσσέα, σε δύο στρατόπεδα: από τη μια μεριά ο Οδυσσέας, «ξανθό λιονταρόπουλο», που προσφωνείται «λαϊκός στρατηγός». Από την άλλη οι «ταπεινοί, φθονεροί, συκοφάντες Γραικύλοι», εκείνοι που τον κατηγόρησαν για προδότη. Στη μέση ο λαός που αναγνωρίζει την προσφορά του και ταυτόχρονα τον αντιμετωπίζει ως διαχρονικό ηρωικό αρχέτυπο.

Το μεγαλείο σου ήρωα τό 'δε ο λαός
κι απ' τις λάσπες με τα ίδια του τα χέρια
σε καθάρισε κι άχραντο το κορμί σου στο φως
το απόδοσε για να το ράνουν τ' αστέρια.

Ο λαός, κατά την Μπούμη Παπά, είναι εκείνος που ταυτίστηκε με την επαναστατική φύση του Ανδρούτσου. Είναι αυτή η διάσταση που εμπνέει την ποιήτρια. Αναγνωρίζει τον αρχετυπικό ηρωισμό του και ταυτόχρονα αποδίδει τη δυνατότητα να απολαμβάνει τη δική της ελευθερίας στον αγώνα του.

Πρόγονός μου Οδυσσέα, αν δεν είσουν, ποιος ξέρει,
θα γεννιόμουν ανόθευτη Ελληνίδα εγώ;
Θα μπορούσα τώρα, με την πέννα στο χέρι,
δίχως φόβος κανένα, να σου τραγουδώ;

Το ποίημα της Παπά «Στον Οδυσσέα Ανδρούτσο» είναι μια ωδή στη φιλοπατρία και θεωρεί όσους πολέμησαν τους εισβολείς Ιταλούς το 1940 αλλά και όσους αντιστάθηκαν στην Κατοχή ως επίγονους του Οδυσσέα.[182]

---

[180] «Το τραγούδι της Αθήνας» (1947). Βρίσκεται στη συνολική έκδοση, βλ. Γιοφυλλης 1964.
[181] Συμπεριλήφθηκε στον πέμπτο τόμο των έργων του ποιητή, βλ. Παπαθανασοπουλος 2007.
[182] *Στα Σαράντα βαρούσες στης Πίνδου τις ράχες, / στην Αντίσταση πάνοπλος πολεμούσες με μας, / γρα-*

Ο Σκιαθάς, στην «Ωδή στον λεύτερο Δυσσέα», που πρωτοδημοσιεύτηκε το 2011, αναφέρεται στη διπλή φύση του Οδυσσέα.

Ο πάππους Δυσσέας
στον ήλιο έμοιαζε θεός
και στο σκοτάδι λύκος.[183]

Ο ποιητής συμπλέει με την Μπούμη Παπά, μιας και θεωρεί πολιτισμικό του πρότυπο τον Ανδρούτσο.[184] Η άποψη αυτή τον οδηγεί σε ποιητική περιήγηση στη βιογραφία του ήρωα. Απέναντι σ' αυτήν την εικόνα τοποθετεί όσους κατηγόρησαν τον Οδυσσέα για τα καπάκια.[185] Είναι η Διοίκηση[186] και ο Κωλέττης. Με άλλα λόγια, για τον ποιητή ο Ανδρούτσος συμπυκνώνει το ηρωικό αρχέτυπο, το οποίο χρειάζεται η χώρα ακόμη και στην εποχή του. Φαντάζεται τον ήρωά του να περιφέρεται στα βουνά του ξανατραβώντας «το σπαθί, γιατί καλαμαράδες βγήκαν στα στενά και μίκρυνε ο τόπος».

Άλλες φορές ο Οδυσσέας γίνεται «η μελανιά που φυλακίσαν» και ο ποιητής νιώθει την ανάγκη να ζωγραφίσει αυτήν την ανορθογραφία.[187] Άλλοτε παίρνει ο δημιουργός τη μορφή του Ανδρούτσου. Έχει συνείδηση των κινδύνων και το μόνο που απομένει για τον ποιητή είναι να εμπνευστεί απ' αυτόν, να γίνει η φωνή του, να μάθουν οι νεότεροι την ιστορία.

έτσι μου 'ρχεται
ένα πρωί από την Ακρόπολη
μέχρι την Τροία να πηδήξω
όπου αύριο μπορεί από μακριά

να υποδέχομαι τους νέους
που σκαλίζουν το παρελθόν.[188]

νίτης ο ίσκιος σου σ' όλες τις μάχες, / πύρινο φλάμπουρο στις γραμμές του ΕΛΑΣ! Μπουμπη Παπα 1945· Σταματης 2020, 287.

183 Σκιαθας 2016, 115.

184 Σ' αυτό συμπεριλαμβάνεται και ο Γαλάτης στο ποίημά του «Κλέφτικο», στο οποίο αναθυμάται τον καιρό «όταν μαθήτευε (...) του Καραϊσκάκη την αποκοτιά, του Μπότσαρη και του Ανδρούτσου τα γιορούσια», Γαλατης 2016· Σταματης 2020, 495.

185 *Όσα καπάκια, και κι αν έκανε, / λιγότερα στο μέτρημα θα βγουν / απ' του Κωλέττη και του Γκουβέρνου / τις πορδές, / που μοίρασαν στους ξένους τις πατρίδες.*

186 *Τι πονηριές, τι έχθρες εναντίον του Οδυσσέα / από τους τιποτένιους κυβερνητικούς*, Ιωαννιδης 2021· Σταματης 2020, 290.

187 Κατρουτσος 2020.

188 Τίτλος ποιήματος: «Ο Οδυσσέας Ανδρούτσος στο μπαούλο», Χουλιαρας 2005· Σταματης 2020, 423. Ενίοτε ο Οδυσσέας εντάσσεται ως παροιμιακή έκφραση, εφαρμόσιμη σε όσους εναντιώνονται σε

Ο Ελύτης, ωστόσο, είναι ο μόνος που δεν εστιάζει στο Χάνι και το ηρωικό αρχετυπικό πρότυπο. Αναδεικνύει το δραματικό στοιχείο στην περίπτωση του διπλού φόνου των Νούτσου και Πανουργιά/Παλάσκα στην ιστορία.[189]

Αντίθετα, ο Περάνθης στο τρίτομο μυθιστόρημά του, που πρωτοεκδόθηκε το 1974, αφού ανιστορεί όλες τις διακυμάνσεις στη ζωή του, κλείνει την αφήγηση προτείνοντας την επιθυμητή εικόνα του Οδυσσέα, η οποία υπάρχει σε όλη τη λογοτεχνική παραγωγή από το 1865 και μετά: «Γιατί εσύ, Δυσσέο, δεν πέθανες. Κι' ούτε δικιώθηκες. Ξέμεινες στα παλιόχαρτα μέσα μπλεγμένος των καλαμαράδων, οπού οι ιστορικοί συνηθάνε να τάχουν σ' υπόληψη, με το να βρίσκονται τυπομένα. Αλλά εγώ, καπετάνιο μου, μούδε ιστορικός ανανογήθηκα ποτές μου. Κατέβηκα απ' τον λαό απάνω, τον λαό σου, οπού γι' αυτόν πόνεσες, γι' αυτόν μόχθησες, και για την προκοπή του λαμπάδιασες. Ο λαός σου, Δυσσέο, δεν άλλαξε. Ίδιος μνέσκει στα αιστήματά του και στο ίδιο καταχείμωνο παραδέρνει, ότι Δυσσέο τον έχασε, κι' άλλον Δυσσέο απ' τα τότες δεν χάρηκε... Και να σε χαιρετάη που φεύγεις, είνι να σε καλωσορίζη οπού να ξανάθης. Και μην αργής άλλο, κι μ' όποιο όνομα νάναι. Ότι πληθύναν οι γκούρηδες, αδερφέ μου, κι' η πατρίδα σε κράζει...».[190]

Οι Ανδρούτσοι, λοιπόν, υπήρξαν σπουδαίοι αγωνιστές. Η σχέση τους με την Πρέβεζα, όσον αφορά τον πατέρα, ξεκίνησε ως επιλογή ενός εναλλακτικού τόπου για τον χειμώνα αλλά και για τις περιστάσεις, που θα ήθελε να αποφύγει την καταδίωξη των Οθωμανών. Εξελίχθηκε, στη συνέχεια, σε μια σχέση εξ αγχιστείας, η οποία για τον Οδυσσέα συγκρότησε τον τόπο της παιδικής του ηλικίας. Επέστρεψε στην Πρέβεζα το 1967, ύστερα από απουσία σχεδόν δύο αιώνων. Η Πρέβεζα χρειαζόταν ένα σύμβολο της δικής της παρουσίας στην πινακοθήκη των μικρών τόπων στην Επανάσταση του 1821.

Πρωτίστως, όμως, ο Οδυσσέας είναι ο εκφραστής μιας ανολοκλήρωτης επανάστασης. Είναι το πρόσωπο που κινήθηκε στην κόκκινη οριογραμμή. Λατρεύτηκε αλλά και προκάλεσε πολλά πάθη. Η ιστορία δεν μπορεί να αμνηστεύει. Δεν είναι αυτός ο ρόλος της. Μπορεί να κατανοήσει την πολύπτυχη προσωπικότητα του Ανδρούτσου, με τις ηρωικές εξάρσεις του και τη συμβολοποίησή του, μετά το Χάνι της Γραβιάς. Το βέβαιο είναι πως άφησε το δικό του στίγμα, που εμπνέει.

κάθε μορφής εξουσία, όπως στο ποίημα «Κροσέ»: *Με πήραν κάτι κλάματα σαν τότε / που μου 'πε ο προϊστάμενός μου της μισθοδοσίας / «κύριε Οδυσσέα Ανδρούτσο δεν μας κάνετε»*, Τζανετακης 1985· Σταματης 2020, 464.

189 Ελυτης 1985· Σταματης 2020, 292.

190 Περανθης [3]2016, τ. 3, 449.

Πηγές – Βιβλιογραφία

Αννινος Μπάμπης, 2007, *Η απολογία του Οδυσσέως Ανδρούτσου*, Αθήνα

Ανδρουτσου Ελένη Οδυσσέως, 1865, Μνημόσυνον, εφημ. *Εθνοφύλαξ* (21 Φεβρουαρίου), 4

Αντωνιαδης Αντώνιος Ιω., 1886, *Οδυσσεύς Ανδρούτσος, τραγωδία εις γλώσσαν δημώδη*, Εκ του Τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, Αθήνα

Αντωνιαδης Αντώνιος Ιω., 1893, *Ο Διάκος και το Χάνι της Γραβιάς, τραγωδία εθνική εις πέντε μέρη*, Εκ του τυπογραφείου Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα

Ανωνυμος, 1865α, Η ανακομιδή των λειψάνων του μακαρίτου Οδυσσέως Ανδρούτζου, εφημ. *Ελπίς* (23 Φεβρουαρίου), 2

Ανωνυμος, 1865β, Κήδευσις των οστών του Ανδρούτσου, εφημ. *Εθνοφύλαξ* (21 Φεβρουαρίου), 1-2

Ασδραχας Σπύρος, 2019, *Πρωτόγονη Επανάσταση. Αρματολοί και κλέφτες (18ος-19ος αι.)*, Αθήνα.

Αυδικος Βαγγέλης, 2016, *Οι τελευταίες πεντάρες*, μυθιστόρημα, Αθήνα

Αυδικος Βαγγέλης, 2021-2022, Τίνος είναι το παιδί. Τόπος και κλεφταρματολισμός στο δημοτικό τραγούδι, *Το Κοράλλι* 31-32, 125-141

Βαλαωριτης Αριστοτέλης, 1924, *Αριστοτέλους Βαλαωρίτου Έργα*, τ. 1, πρόλογος Αρ. Καμπάνη, Αθήνα

Βαλβης Σταμάτιος Δ., 1890, Το Χάνι της Γραβιάς του Ζαλοκώστα, στο: του ίδιου, *Φιλολογικά Μελετήματα*, Εκ του Χρωμοτυπογραφείου Δ. Κοντογόνη, Αθήνα, 79-84

Βασιλας Ηλίας, 2012α, Ο Ανδρούτσος στην Πρέβεζα (1776-1798). Μια ανέκδοτη επικήρυξή του από τους Τούρκους, *Ηπειρωτική Εστία* 5 (1956), 240-256 [= Νίκος Δ. Καράμπελας (Επιμ.), *Άπαντα Ηλία Β. Βασιλά*. Δήμος Πρέβεζας και Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα, 325-335]

Βασιλας Ηλίας, 2012β, Τέσσερα γράμματα του Καπετάν Ανδρούτσου στη γυναίκα του, *Ηπειρωτική Εστία* 5 (1956), 439-442 [= Ηλίας Β. Βασιλάς, *Άπαντα*, Επιμ. Νίκος Δ. Καράμπελας, Δήμος Πρέβεζας – Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα, 336-343]

Βεατον Roderick, 2016, *Η ιδέα του έθνους στην ελληνική λογοτεχνία. Από το Βυζάντιο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Ηράκλειο

Βλαχος Άγγελος, 1877, Περί νεωτέρας ελληνικής ποιήσεως και ιδίως περί Γεωργίου Ζαλοκώστα, *Παρνασσός* Α΄/5, 321-342

Γαλατης Τάσος, 2016, *Μέμνησο*, Αθήνα

Γιοφυλλης Φώτος, 1964, *Ποίηση του μισού αιώνα, 1906-1956*, Αθήνα

Confino Alon, 2011, History and Memory, στο: Axel Schneider & Daniel Woolf (Επιμ.), *The Oxford History of Historical Writing*, τ. 5, *Historical writing since 1945*, 36-51

Γουδας Αναστάσιος, 1876, Ανδρούτσοι, στο: του ίδιου, *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τ. 8, *Ήρωες της Ξηράς*, Τύποις Ελληνικής Ανεξαρτησίας, Αθήνα, 121-162

Δημητρακοπουλος Πολύβιος, 1916, *Διαλέξεις περί Ελλήνων ποιητών του ΙΘ΄ αιώνος. Ζαλόκωστας*, Αθήνα

Doss Erika, 2011, Remembering 9/11: Memorials and Cultural Memory, *OAH Magazine of History* 25/3, 27-30

Εγγονοπουλος Νίκος, 1978, *Μπολιβάρ, ένα ελληνικό ποίημα*, Αθήνα ([1]1944)

Ελληνικα Δημοτικα Τραγουδια (εκλογη), 1962, τ. 1, Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα Λαογραφικού Αρχείου, αριθ. 7, Αθήνα

Ελυτης Οδυσσέας, 1985, *Ο μικρός ναυτίλος*, Αθήνα

Ζαλοκωστας Γεώργιος, 1903, Το Χάνι της Γραβιάς (6 Μαΐου 1821). Ωδή, *Ο Αβδηρίτης και του Διαβόλου τα Πηδήματα. Εφημερίς ιστορημάτων υπό Δ. Ν. Βρατσάνου* 2 (28 Απριλίου 1857) [= *Γεωργίου Ζαλοκώστα Τα Άπαντα*, Εκδ. Οίκος Γεωργίου Φέξη, Αθήνα, 5-20]

Ζαμπελιος Ιωάννης,1860, «Οδυσσεύς Ανδρούσσου, τραγωδία ΙΑ΄», στο: του ίδιου, *Τραγωδίαι*, τ. 2, Τυπογραφείον «Παρνασσός» Σεργίου Χ. Ραφτάνη, Ζάκυνθος, 315-338, Εισαγωγή, και 340-471

Ζαμπελιος Σπυρίδων, 1852, *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος, μετά μελέτης ιστορικής περί μεσαιωνικού ελληνισμού*, Τυπογραφείον Ερμής Α. Τερζάκη και Θ. Ρωμαίου, Κέρκυρα

Halbwachs Maurice, 1980, *The Collective Memory*, New York

Habermas Jürgen, 1989, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, μτφρ. Thomas Burger, Cambridge, Mass

Ιατριδης Αθανάσιος, 1859, *Συλλογή Δημοτικών Ασμάτων, παλαιών και νέων*, Τυπογραφείον Δ. Αθ. Μαυρομμάτου, Αθήνα

Ιωαννιδης Κωνσταντίνος, 2021, Οδυσσέας Ανδρούτσος, *Χάρτης* 33 (Σεπτέμβριος), https://www.hartismag.gr/hartis-33/poiisi-kai-pezografia/odysseas-androytsos (πρόσβαση: 10.12.2021)

Κατρουτσος Χρήστος, 2020, Για τον Ανδρούτσο και όποιον Οδυσσέα, *Culture Book*, https://www.culturebook.gr/grafeion-poihsews/poihsh/christos-katroutsos-to-poihma-tis-evdomadas.html (Δευτέρα 29 Ιουνίου) (πρόσβαση: 10.12.2021)

Κοραης Αδαμάντιος, 1824, Υπέρμαχε Οδυσσεύ, *Εφημερίς των Αθηνών* (22 Οκτωβρίου), 1-3

Κοροβινης Θωμάς, 2019, *Ολίγη μπέσα, ωρέ μπράτιμε! – Οδυσσέας Ανδρούτσος*, Αθήνα

Κοταριδης Νίκος, 1993, *Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα

Κουλουρη Χριστίνα, 2021, *Φουστανέλες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821-1930*, Αθήνα

Λαμπρος Σπυρίδων, 1868, *Γεώργιος Ζαλοκώστας*, Τύποις Σ. Οικονόμου και Λ. Μηλιάδου, Αθήνα

Λαππας Τάκης, 1949, *Οδυσσέας Ανδρούτσος*, Αθήνα

Λεβαδος [= Φορτης Σπύρος] 1898, Ο θάνατος του Οδυσσέως. Ιστορικόν ανέκδοτον, εφημ. *Καιροί* (25 Δεκεμβρίου), 3

Μακρης Κίτσος Α., 1976, *Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου*, Αθήνα

Μερτζος Κωνσταντίνος Δ., 1954, Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία περί Αλή Πασσά Τεπελενλή, *Ηπειρωτική Εστία*, ανάτυπο, Ιωάννινα

Μπουμη Παπα Ρίτα, 1945, *Αθήνα, Δεκέμβρης 1944*, Αθήνα

Nora Pierre, 1989, Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire, *Representations* 26, 7-24

Ó Tuathaigh Gearóid, 2014, Commemoration, Public History and the Professional Historian: An Irish Perspective, *Estudios Irlandeses* 9, 137-145

Οικονομου Μιχαήλ, 1873, *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων αγών*, Εκ του Τυπογραφείου Θ. Παπαλεξανδρή, Αθήνα

Παπαγεωργης Κωστής, 2003, Οδυσσέας Ανδρούτσος, στο: του ίδιου, *Τα καπάκια*, Αθήνα, 196-266

Παπαδοπουλος Κάρπος, 1837, *Ανασκευή των εις την ιστορίαν των Αθηνών αναφερομένων περί του στρατηγού Οδυσσέως Ανδρούτζου του ελληνικού τακτικού και του συνταγματάρχου Φαβιέρου*, Εκ της Τυπογραφίας Πέτρου Μαντζαράκη, Αθήνα

Παπαθανασοπουλος Θανάσης, 1962, Δημοτικά τραγούδια της Ρούμελης, *Λαογραφία* 20, 213-280.

Παπαθανασοπουλος Θανάσης, 2007, *Ποιήματα*, τ. 5, χ.τ.

Παπαμιχαλοπουλος Κωνσταντίνος Ν., 1888, *Λόγος πανηγυρικός επί τοις αποκαλυπτηρίοις του εν Γραβιά μνημείου, εκφωνηθείς τη 29 Μαΐου 1888*, Εκ του Τυπογραφείου Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα

Παρασχος Αχιλλέας, 1904α, Αδάμας απολεσθείς (Απηγγέλθη εν τω Φιλολογικώ Συλλόγω «Παρνασσός» υπέρ ανεγέρσεως ανδριάντος του Οδυσσέως Ανδρούτσου), στο: του ίδιου, *Ανέκδοτα ποιήματα*, τ. 1, Τύποις Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα, 113-120

Παρασχος Αχιλλέας, 1904β, Ανδρούτσος-Γραβιά (Απηγγέθη εν Γραβιά προ του Ανδριάντος του Οδυσσέως Ανδρούτσου), στο: του ίδιου, *Ανέκδοτα ποιήματα*, τ. 1, Τύποις Παρασκευά Λεώνη, Αθήνα, 144-156

Passow Arnold, 1860, *Τραγούδια ρωμαίηκα*, Lipsiae

Περανθης Μιχαήλ, [3]2016, *Ο δαίμονας. Ιστορικό μυθιστόρημα*, τ. 1-3, Αθήνα

Πιζανιας Πέτρος Θ., 2021, *Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1830*, Αθήνα

Pouqueville François Charles, 1890, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως: ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος*, μεταφρασθείσα υπό Ξενοφώντος Δ. Ζύγουρα καθηγητού, τ. 1, Τυπογραφείον Αναστασίου Ν. Τρίμη, Αθήνα

Πολυκανδριωτη Ουρανία, 2020, Η λογοτεχνική μυθοπλασία στην ιστορική έρευνα. Εισαγωγικές παρατηρήσεις, στο: Γερ. Μέριανος & Νικ. Σινισιόσογλου (Επιμ.), *Στο σταυροδρόμι Ιστορίας και Λογοτεχνίας. Οκτώ Κείμενα*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα (ψηφιακή έκδοση)

Pentzos Γιάννης, 2021, «Ένα άγαλμα πλανιέται στους δρόμους της Πρέβεζας ή ίσως δύο... Ο χώρος και η ιστορία της Πρέβεζας γίνονται στοιχεία εργαλειοποίησης για την προβολή του ονόματος του Ιωάννη Κωλέττη;, εφημ. *Βήμα της Πρέβεζας* (30 Σεπτεμβρίου 2021), 11

Ροϊδης Εμμανουήλ Δ., 1877, *Περί συγχρόνου ελληνικής ποιήσεως*, Αθήνα

Ροτζωκος Νίκος Β., 1997, *Επανάσταση και Εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα

Σαθας Κωνσταντίνος, 1865, Οδυσσεύς Ανδρούτσου, *Χρυσαλλίς*, 3/58 (30 Απριλίου), 226-231

Σκιαθας Αντώνης Α. Δ., 2016, *Ευγενία*, Πάτρα

Σολδατου Ανδριάνα, 2021, Η Πρέβεζα δεν τίμησε τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, διοργανώνει όμως συνέδριο για τον Ι. Κωλέττη, *MyPreveza*, https://www.mypreveza.gr/2021/09/%CE%B7-%CF%80%CF%81%CE%AD%CE%B2%CE%B5%CE%B6%CE%B1-%CE%B4%CE%B5%CE%BD-%CF%84%CE%AF%CE%BC%CE%B7%CF%83%CE%B5-%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CE%BF%CE%B4%CF%85%CF%83%-CF%83%CE%AD%CE%B1-%CE%B1%CE%BD%CE%B4%CF%81%CE%BF.html (30 Σεπτεμβρίου) (πρόσβαση: 9.11. 2021)

ΣΟΥΡΜΕΛΗΣ Διονύσιος, 1834, *Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ της ελευθερίας αγώνα αρχομένη από της Επαναστάσεως μέχρι της αποκαταστάσεως των πραγμάτων*, Εκ της Τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, Αίγινα

ΣΟΥΤΣΟΣ Αλέξανδρος, 1850, *Η Τουρκομάχος Ελλάς, ποίημα επικόν εις 12 άσματα*, τ. 1, *περιέχων τέσσερα άσματα*, Εκ της τυπογραφίας Ι. Αγγελοπούλου, Αθήνα

ΣΤΑΜΑΤΗΣ Κώστας (Επιμ.-ανθολ.), 2020, *Η ποίηση της Ελληνικής Επανάστασης 1821*, Αθήνα.

ΣΤΑΜΕΛΟΣ Δημήτρης, [3]2000, *Το λιοντάρι της κλεφτουριάς. Αντρούτσος, ο πατέρας του Οδυσσέα*, Αθήνα

ΤΖΑΚΗΣ Διονύσης, 2021, *Η μεταστροφή του Καραϊσκάκη. Από τον κλεφταρματολό στον επαναστάτη*, Αθήνα

ΤΖΕΝΕΤΑΚΗΣ Γιάννης, 1985, Κροσέ, *Όσο ακούω σε χρώμα* (ποιητική συλλογή), Αθήνα

ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ Γεώργιος Α., 1960, *Ο ζωγράφος Αθανάσιος Ιατρίδης 1799-1866*, Αθήνα

ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ Γιώργος, 2005, *Ο Οδυσσέας Ανδρούτσος στο μπαούλο, Δρόμοι της μελάνης*, Αθήνα